

વર્ષ ૮ | સળંગ અંક ૪૬ | ફેબ્રુઆરી ૨૦૨૧

સંસ્થા

સાંપ્રત સાહિત્ય-વિચાર-જગતની ઝલક આપતું સામયિક

સંપાદક : રમણ સોની

祥邨
印

એકત્ર ફાઉન્ડેશન

અધ્યક્ષ : સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

મુદ્રિત સાહિત્યનું વીજાણુ સાહિત્યમાં રૂપાંતર અને વિસ્તાર ગંખતી સંસ્થા

સંચયન

પ્રારંભ: ઓગસ્ટ, 2013

સંપાદક : રમણ સોની

18 Hemdeep Society, O P Road, Vadodara • phone: 91-9228215275 • email ramansoni46@gmail.com

પ્રકાશક : અતુલ રાવલ

608 Poplar St., Durham, NC 27703 - USA, phone: 704-756-1325 • email : atulraval@ekatrafoundation.org

તંત્ર-સંચાલક : રાજેશ મશરુવાળા

email : mashru@ekatrafoundation.org

- મુદ્રણ-અંકન (ટાઇપસેટ): મહેશ ચાવડા
- ડીઝાઇન અને નિર્માણ : અતુલ રાવલ
- લેઆઉટ - પરિકલ્પના : રમણ સોની

અમારી વેબસાઇટ:

www.ekatrafoundation.org

<https://ekatra.pressbooks.pub>

આ વેબસાઇટ પર અમારાં વી-પુસ્તકો તથા
'સંચયન'નાં તમામ અંકો વાંચી શકાશે.

- વીજાણુ સામયિક 'સંચયન' દર બે માસે ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર અને ડિસેમ્બરની છેલ્લી તારીખોમાં પ્રકાશિત થાય છે.
- 'સંચયન' માટેનાં લખાણોની પસંદગી સંપાદક દ્વારા, મુદ્રિત ગુજરાતી સામયિકો અને ગ્રંથોમાંથી જ કરવામાં આવે છે. એ રીતે એ વી-ડાયજેસ્ટ સામયિક છે. ઉપરાંત તેમાં પસંદ કરેલી કૃતિઓનું પઠન-ધ્વનિઅંકન તેમજ ચિત્રકળાકૃતિઓ પણ મૂકવામાં આવે છે.
- 'સંચયન'માં પ્રકાશન માટે પસંદ કરેલી કૃતિઓના લેખકો – ચિત્રકારોની સંમતિ લેવામાં આવે છે.
- Navigation: અનુક્રમમાંના કોઈપણ લખાણ પર સીધા જ જવું હોય તો અનુક્રમમાંની તે વિગત પર ક્લિક કરશો.

સંચયન ૪૬ // ફેબ્રુઆરી ૨૦૨૧

સંપાદકનું કથન * તડકાના ટુકડાઓ... * રમણ સોની

કવિતા * કાવ્યસપ્તક * મણિલાલ દેસાઈ

વાર્તા * આદમી * બિપિન પટેલ

કાવ્ય * રસોઈઘર (સપ્તક) * ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

આત્મકથન * ટીચર/ચીટર * સુનીલ કોઠારી

કાવ્ય * ચપટીક અંધકાર * અશ્વિની બાપટ

વ્યથાકથા * સરનામાં વિનાનાં માનવીઓ * મિત્તલ પટેલ

પત્ર-સમીક્ષા * 'ડાંગડાયરી' (નરેશ શુક્લ) વિશે * મહેન્દ્ર પરમાર

કાવ્યાનુવાદો * યોસાનો અકીકો, પ્રિન્સેસ ઓકુ, પ્રિ.યોઝા * રમણીક સોમેશ્વર

પ્રવાસ * મૈત્રીપૂર્ણ જર્મની * ભારતી રાણે

હાસ્ય * સાહિત્યચંદ્ર * જયંતી પટેલ

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

શિન-હુંગા — જાપાનીઝ આર્ટ

ઠંડી આછરી રહી છે, બલકે વિદાય લઈ રહી છે. સવારે ચાલવા નીકળું છું ત્યારે વિદાય થતી ઠંડીનો છેલ્લોછેલ્લો સંગ માણી લઉં છું – છેલ્લા મિલનના જરાક પીડતા રોમાંચ સાથે. પછી તડકો ઢળવો શરૂ થાય છે. નાહી લઈને બહાર હીંચકે બેસું છું – સ્નાનોત્તર તડકાસ્નાન. હૂંફાળો તડકો પછી પીઠને તપાવે એટલે મારા ખંડની છાયામાં આવી જાઉં છું. વર્તમાનપત્ર નિર્દય જાહેરાત કરે છે – આજે ગરમી ૩૬ ડિગ્રી થવાની ‘વકી’. સવારનો પેલો આનંદ બપોર સુધીમાં બાષ્પ થઈને વીસરાઈ જાય છે.

તો હવે? બપોરની આ ઉષ્ણ નવરાશમાં, પડ્યેપડ્યે તડકાનાં કાવ્યો યાદ કરું? પડનારું દુખ થોડુંક હડસેલવાનો એ એક ઉપાય છે. કાચી થતી જતી સ્મૃતિ જે મદદ કરે તે...

‘તડકાના ટુકડાઓ જ્યારે અસ્તવ્યસ્ત થઈ
આળોટે દરિયામાં
માછલીઓની મોંઝાડોમાં વાગે એની ધાર...

લાભશંકરે તડકાને નક્કર છતાં દર્શનીય બનાવી દીધો છે, ને એને સ્પર્શનીય પણ કરી દીધો છે – આળોટે છે એ દરિયામાં, અને આળોટે છે એટલે પાણીની પ્રવાહિતા ધૂળ જેટલી મસૃણ, પણ એટલીક સ-ઘનતાવાળી થાય છે. માછલીઓને તડકાની ધાર આછુંઆછું વાગતી હશે એટલે એ ફરી પાણીની અંદર સરકી જતી હશે. સૌથી વધુ મજા તો તડકાના ‘ટુકડાઓ’ કહ્યા એની છે – એકઠા કરીને સાચવવાનું મન થાય એટલા જ એ ઉષ્ણ, બલકે હૂંફાળા હશે...

વર્ષાનાં વાદળોને લીધે સૂરજનાં કિરણો વાદળોની ઉપલી બાજુ રોકાઈ ગયાં હશે, પણ વાદળો જેવાં જરાક ખસ્યાં કે, ઉમાશંકર કહે છે કે, ‘થોડો એક તડકો ઢોળાઈ ગયો આભથી’. શું ઈશ્વરે એ ઢોળાતો

તડકો ભરી લીધો હશે કોઈ રંગ-પાત્રમાં? કારણ કે ઉમાશંકર પોતે જ એના સાક્ષી હતા – એક વાર ‘સાંજના તડકાથી એ [પ્રભુ] વૃક્ષોનાં થડ રંગતો’તો’.... દલપતરામને પોતાના પહેલા જ કાવ્ય ‘બાપાની પીંપર’માં, પ્રવાસ શરૂ કરતાં જ તડકો સામે મળે છે : ‘વીતક વરણવતાં વધે, ગ્રીષમ વરણન ગ્રંથ’ પછી એ કહે છે – ‘ત્યાં તો ધોમ ધખ્યો ઘણો, ન રહ્યું તનમાં નૂર’ એટલે છેવટે ‘બાપાની પીંપર’તળે ‘કવિએ કર્યો વિરામ’. એમાં એટલી બધી ઠંડક મળી કવિને, કે પોતાની સર્વ કવિતાનો યશ આ ‘બાપાની પીંપર’ને ચરણે ધરી દીધો – ‘જ્યાં સુધી આ જગતમાં, મુજ કવિતા કહેવાય; બાપાની પીંપર તણા, ગુણ જગમાંડી ગવાય’.

એ તો ગ્રામપ્રદેશ હતો પણ નગર-કવિ નિરંજન ભગતનો શો અનુભવ હતો? :

‘તગતગતો આ તડકો,
ચારે કોર જુઓને કેવી ચગદઈ ગઈ છે સડકો!’

...હવે મારા ખંડમાં પણ તાપ વધ્યો છે ને સ્મૃતિનું પણ બાષ્પીભવન થતું આવે છે...

ત્યાં જ સહસા શીતળ તડકાનાં મનમોહક રૂપો સામે આવે છે :

‘ડાંગરના ખેતરમાં તડકો રોજ સવારે ઝૂલે ડાંગર થઈને,
રોજ સવારે તડકો ઝૂલે શેઠા ઉપર પીળાંપીળાં રાઈતણાં ફૂલ થઈને.

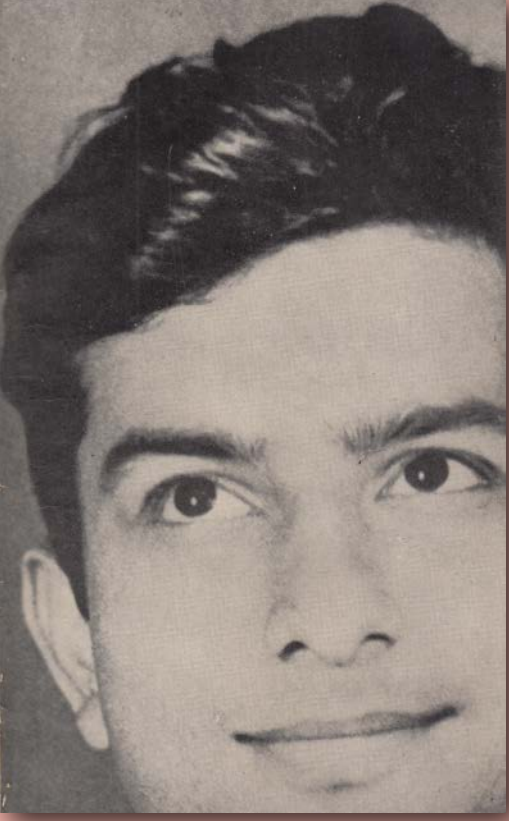
કવિનો ઝૂલો તો જુઓ – પહેલી પંક્તિને છેડે પહોંચેલો ઝૂલો બીજી પંક્તિને આરંભે પાછો વળે છે – એ જ ગતિથી, ને એ જ લયથી. એ જ લય-ગતિથી તડકો શેઠાની લીલાશને અડીને પીળાં રાઈનાં ફૂલનું રૂપ ધારણ કરે છે. એ પથરાટમાં પણ સ્થિરતા નથી, દોટ છે – કવિએ શબ્દો છૂટથી વાપર્યાં છે માત્ર પીળાં નહીં, ‘પીળાં પીળાં’, રાઈનાં નહીં, ‘રાઈ તણાં ફૂલ થઈને’. કાવ્યમાં રંગ છે, લય છે ને આવી ગતિ છે. કાવ્યનું શીર્ષક એ ત્રણેને ન્યાય આપે છે – ‘રંગલયગતિ’.

હા, મણિલાલ દેસાઈનું આ કાવ્ય આપણે હવે તરત વાંચવાનાં છીએ.

સુરેશ જોષીએ એમના એક સર્જકનિબંધમાં લખ્યું છે એ ‘આતપસેવનની ઋતુ’ તો ગઈ; હવે તો, થોડાક દિવસોમાં, ‘આવ્યો આવ્યો બળ બળ થતો દેખ જોગી ઉનાળો’.

મને થાય છે કે આપણે એક વાર તડકાનાં કાવ્યો ભેગાં કરીને ઉજવાણી કરીએ...

રમણસોની

મણિલાલ દેસાઈ

મણિલાલ ભગવાનજી દેસાઈ(જ.૧૯.૭.૧૯૩૯-અવ.૪-૫-૧૯૬૬) આધુનિક સમયના એક સ્ફૂર્તિમંત કવિ હતા. મુંબઈમાંથી ગુજરાતી-સંસ્કૃત સાથે એમ.એ. થઈને ઘાટકોપરની એક કોલેજમાં ગુજરાતી સાહિત્યનું અધ્યાપન કરેલું. નાની વયે એકાએક માંદગીમાં આકસ્મિક અવસાન. એમના મરણોત્તર(૧૯૬૮માં) પ્રગટ થયેલા કાવ્યસંગ્રહ રાનેરી(સંકલન-સંપાદન જયંત પારેખ)માં તાજગીભર્યા લયહિલ્લોળવાળાં ગીતો ઉપરાંત ગઝલ, છંદોબદ્ધ,અછાંદસ એમ વિભિન્ન પ્રકારની રચનાઓ ધ્યાનાર્હ છે.

૧

પલ

સરકી જાયે પલ...

કાળ તણું જાણે કે એ તો વરસે ઝરમર જલ!

નહીં વર્ષામાં પૂર,

નહીં એ ગ્રીષ્મ મહીં શોષાય,

કોઈના સંગ-નિ:સંગની એને

કશી અસર નવ થાય,

ઝાલો ત્યાં તો છટકે એવી નાજુક ને ચંચલ!

છલક છલક છલકાય

છતાં યે કદી શકી નવ ઢળી,

વૃન્દાવનમાં,

વળી કોઈને કુરુક્ષેત્રમાં મળી,

જાય તેડી પોઢેલાંને યે નવે લોક, નવ સ્થલ!

૨

સવાર

મારા હોઠ પર ચુંબન કરે છે.

મને લાગે છે

હોઠ વાટે મારું લોહી હમણાં જ ચૂસી લેશે.

સાંજ

પોતાનાં કઠિન ઉષ્ણ સ્તનો

મારા ખુલ્લા વક્ષ પર દબાવે છે.

મને લાગે છે

હમણાં હું સળગી જઈશ.

રાત

કામાંધ ભીલકન્યાની જેમ

પોતાના બે સાથળોની વચ્ચે

મને પૂરી રાખે છે.

જિંદગી...

ત્રાસ ત્રાસ ત્રાસ.

મારે જીવવાના પ્રયત્નો છોડી દેવા જોઈએ.

૩

આભ

આભને નહીં હોય રે આભની માયા

નહિ તો એ વેરાન કે વને, આવળ બાવળ ઝાડ કે જને

ડોળતું નહીં રે'ય રે એની સોનલવરણી છાયા!

વાદળી જરાક ઝૂકતી જરાક ઝરતી ક્વચિત્ નાવ લઈને નિજની

રે'તી ક્ષિતિજ-તીરે ફરતી દિવસરાત,

ક્યારેક ખાલીખમ ને ક્યારેક ભરતું યોગરદમ, બીડેલા રીસમાં

રાધાશ્યામના જેવા હોઠ તો જાણે માંડે ઝાઝી વાત!

ક્યાંક સમાવે પાંખમાં પવન, ક્યાંક પવનને પાંખમાં ભરી

આવતું તરી દૂરથી મૂકી દૂર રે એની કાયા!

ઊતરે જોઈ જલ ને રહે ઝૂકતું જોઈ થલ, જરામાં લાગતાં ઝોકો

વેરાઈ જતું માનવી મનેમન;

નમતે પ્હોરે તળાવપાળે કૂવાથાળે ઊતરી બેસે ચકલાંટોળું,

લાગતું ત્યારે નભને જાણે ભીંજતું એનું તંન!

કોઈ વેળા વન ઝૂકતાં, ઝાડવાં તૂટતાં, બાગમાં છૂટતા ફૂલકુવારા

એની સાત સમુંદર તરતી રે'તી છાયા!

૪

બોલ વાલમના

ઊંબરે ઊભી સાંભળું રે બોલ વાલમના;

ઘરમાં સૂતી સાંભળું રે બાલ વાલમના.

ગામને પાદર ઘૂઘરા વાગે,

ઊંઘમાંથી મારાં સપનાં જાગે,

સપનાં રે લોલ વાલમનાં.

ઊંબરે ઊભી સાંભળું રે બોલ વાલમના.

કાલ તો હવે વડલાડાળે ઝૂલશું લોલ,

કાલ તો હવે મોરલા સાથે કૂદશું લોલ,

ઝૂલતાં ઝોકો લાગશે મને,

કૂદતાં કાંટા વાગશે મને,

વાગશે રે બોલ વાલમના.

ઘરમાં સૂતી સાંભળું રે બોલ વાલમના.

આજની જુદાઈ ગોફણ ઘાલી વીંઝશું લોલ,

વાડને વેલે વાલોળપાપડી વીણશું લોલ.

વીંઝતાં પવન અડશે મને,

વીણતાં ગવન નડશે મને,

નડશે રે બોલ વાલમના.

ઊંબરે ઊભી સાંભળું રે બોલ વાલમના.

ઘરમાં સૂતી સાંભળું રે બોલ વાલમના.

૫

તમે નો'તા ત્યારે

તમે નો'તા ત્યારે દિવસભર આ શાંત ઘરમાં

ઉષાસંધ્યારાત્રે મન ફફડતું ચાતક સમું,

હરી લેતું શાંતિ; બસ, વિરહ રે'તો રણકતો.

તમે નો'તા ત્યારે દિવસભર આ શાંત ઘરમાં

સવારેથી બેસી નિત કકળતો કાગ વસમો

અને રાતે રે'તાં તમ તમ કરીને પજવતાં

બધાં ઝિલ્લીટોળાં. નવ અવ જશો એકલ મૂકી.

પથારીમાં બાળે વિરહ, નયને નીંદ પજવે.

વિતાવ્યા સાથે તે દિવસ પજવે રાત પડતાં.

સુણું દ્વારે કોઈ પદરવ, સુણું કોઈ ટહૂકો

થયો. દોડી જાતું હૃદય નિત એને પકડવા.

તમે નો'તા ત્યારે દિવસભર આ શાંત ઘરમાં

રહું. રે તો યે ના ઉર ધબકતું શાંત પડતું.

૬

રસ્તો

વળાંકે વળાંકે વળી જાય રસ્તો
અને ઢાળ પરથી ઢળી જાય રસ્તો.

કિનારાનાં વૃક્ષોથી વૃક્ષાય રસ્તો
અને પથ્થરોથી તો રસ્તાય રસ્તો.

જતાં આવતાં લોકને પ્રશ્ન પૂછી,
પડી એકલે રોજ પસ્તાય રસ્તો.

અમે તો હતા સાવ અણજાણ જગથી;
ઘરે આવીને સૌ કહી જાય રસ્તો.

પડ્યાં રાનમાં કેંક વેરાઈ પગલાં.
થતું મનમાં : કો દી જડી જાય રસ્તો!

દિવસભર ગબડતો, ગબડતો, ગબડતો,
પડ્યે રાત ઊભો રહી જાય રસ્તો.

પગરખાંમાં એ રાત ઊંઘ્યા કરે છે.
સવારે ઊઠીને સરી જાય રસ્તો.

૭

રંગલયગતિ

ડાંગરના ખેતરમાં તડકો રોજ સવારે ઝૂલે ડાંગર થઈને,
રોજ સવારે તડકો ઝૂલે શેઢા ઉપર પીળાંપીળાં રાઈ તણાં ફૂલ થઈને.

દૂર ક્યારડો વાલેળે લીલો ભમ્મર થઈ ચક્કર ચક્કર ઘૂમતો,
ને પાસ થોરની ટેચ ટુકડો આભ બનીને ચટક રાતો રંગ લહેરમાં ચૂમતો,
બહાર ઊભેલો આંબો એનાં પાનપાન આ ઊડી જાય રે પંખીટૈકા થઈને!

ડાંગરના ખેતરમાં તડકો રોજ સવારે ઝૂલે ડાંગર થઈને.

નીક મહીં ખળખળતા જળમાં આભ પડી અમળાય,

સૂરજના અસ્તવ્યસ્ત ટુકડા તરતા રેલાય,

કાંટાળા બાવળમાંથી સૂરજનાં કિરણો

જીર્ણશીર્ણ થઈ તિરાડ તૂટી ભોંય ઉપર ઠેલાય,

રંગરંગનાં પડ્યાં ગાબડાં સીમ મહીં

ને સીમ તણા શેઢાઓ તો આ ખીલે રે, ફૂલે રે, ઝૂલે સવાર થઈને.

ડાંગરના ખેતરમાં તડકો રોજ સવારે ઝૂલે ડાંગર થઈને.

(રાનેરી, ૧૯૬૮)

By UTAMARO (1750 - 1806)

शिन-हंगा **Shin-hanga** "new prints", was an art movement in early 20th-century Japan. Shin hanga's literally means New Prints. It was an art movement for a new style of Japanese prints during 17th–19th century. Shin hanga was a Japanese art movement that integrated Western elements without giving up the old values of Japanese, traditional woodblock prints.

Instead of blindly imitating Western art styles, the new movement concentrated on traditional subjects like landscapes, beautiful women and actor portraits. Inspired by European Impressionism the artists introduced the effects of light and the expression of individual moods. The result was a technically superb and compelling new style of Japanese prints.

મંગળદા નાહીધોઈ, તૈયાર થઈ ખુરશીમાં બેઠા. ઘડિયાળમાં જોયું, છ વાગવામાં પંદર મિનિટ બાકી હતી. રઈ બખડિયામાં ઢોરનું ખાણ ઉપટાળતી હતી. એના બે હાથ ઊંચા થતાં પાલવ ખસ્યો. મંગળદા બીક અને શરમથી એની ખુલ્લી થયેલી છાતી તાકીને જોઈ રહ્યા. ધ્યાન જતાં રઈએ છાંછિયું કર્યું, ‘લાજતાય નહીં મૂવા. જાણે ઘેડપણ આયું જ નથી.’ મંગળદા આરતી માટે વહેલા હતા, તોય ઊભા થયા. પગે તરોડ થતી હોય એમ પા પા પગલી વાસના નાકે પહોંચ્યા. ઘઠ્ઠો ઓળંગે એટલે રામજી મંદિર. બેચરને આવતો જોઈ ઊભા રહ્યા.

શિયાળો હતો તેથી હજુ અંધારું હતું. ગામડા ગામની ભાગોળ તેથી ચારે બાજુથી ખુલ્લું. વીંધી નાખે એવો પવન વાતો હતો, તોય મંગળદા પરસેવે નહાતા હતા. પહેરણની ચાળથી પરસેવો લૂછતાં બોલ્યા, ‘હમણાંથી પરસેવો બહુ વળે છે, બેચર. સળી ભાંગીને બે કટકાય નથી કરતો.’

– તે ડાયાબિટીસ તો નથી? બેચરે ચિંતા કરી.

– નખમાંય રોગ નથી દિયોરનો. શી ખબર કેમ આવું થાય છે, મારું હાહરું?

બેચરની નજીક જઈ કાનમાં કહેતા હોય એમ, ‘ક્યારનો મેળ નથી પડતો. બધાં રઈનાં વઢાણાં, કાલેય કોરો ર’યો. આખી રાત ઊંઘ ના આઈ. જ્યારનું ઘરમાં ભક્તાણું પેઠું છે ત્યારનો ડખો થયો છે. આખા ગામનો ઘાઘરિયો ઘેર ભેગો થઈને આંતરેદહાડે ભજનિયાં ગાય.’

– હવે સમજાણું. બેચરે કહ્યું, ‘ભાભીને અલખનો મારગ જડી ગ્યો છે, અને તમે દેહના ફરતાં આંટા મારો છો, મંગળદા. એક પાલ્ટીને મંજૂર નો હોય એટલે મેલી દેવાનું.’

– એમ ચપ દઈન શી રીતે મેલી દેવાય? કેમ આદમી નથી ર’યા?

– હારું હેંડ, મહારાજની ટોકરી ખખડી.

બંને જણ મંદિરમાં ગયા. રામદાસજી મહારાજે પાંપણ ઝબકાવી બે યનું સ્વાગત કર્યું. ઢોલ તરફ ઈશારો કર્યો. મંગળદાએ બે દંડુકા લીધા ને

બાવડાંમાં હોય એટલું જોર કાઢ્યું. બહેચરને આવી જરૂર નહીં એટલે ખલબલિયાં લીધાં. રામદાસજી મહારાજ એક એક કડી બે વાર ગવડાવતા. ભૂલી જાય તો ત્રણ વાર પણ ગવડાવે. એમ આરતી લાંબી ચાલી. મંગળદાનું મન આ માર્ગે વળ્યું હોય એવો ભાવ એમના મોં પર દેખાયો. કપાળ તરફ હાથ ગયો. ચંદનતિલક યાદ આવ્યું. મહારાજ આરતી પૂરી કરી જેવા બહાર આવ્યા કે મંગળ દોડી ગયો. માથું નમાવીને ઊભો રહી ગયો. ત્રિપુંડિયું ચંદનમાં બોળી મહારાજે તિલક કર્યું. મંગળ તોય ઊભો રહ્યો. બેચરે ચોખવટ કરી, ‘એને આટલાથી નો મેળ આવ બાપજી. પગથી માથા સુધી એનો કોઠો નિત ગરમ રહે છે. એને તો ચંદનની આડ્ય કરવી જોશે, હારી ગોડે.’ મહારાજ હસી પડ્યા. હજુ પણ મોટા એના વાળ પાછા કરી આખા કપાળ પર આડ્ય કરતાં કહ્યું, ‘મંગલ, અભી તો તું જવાન લગતા હૈ.’ ‘બાપજી, લોક ક્યાં માને છે?’ કહેતાં એનો ચહેરો ઓઝપાયો. એના બરડે ઘબ્બો મારીને, ‘ચલ હટ ગાંડું’ કહીને મહારાજે બેચરને પણ આડ્ય કરી. બેચ જણ આરતીમાં એક એક રૂપિયો મૂકી, પ્રસાદ લઈ બહાર નીકળ્યા.

ધક્કો પૂરો થાય ને પાકો સિમેન્ટ રોડ શરૂ થાય. ત્યાં મોટો વડ. જવાન હતા ત્યારે તો વડની વડવાઈઓ પકડીને ઝૂલતા, ડાળે બેસતા, થડના ટેકે ઊભા રહેતા કલાકો. પણ હવે તો પંચાયતે ફરતો ગોળ ઓટલો ચણી દીધો છે. બેઠાં બેઠાં, લોક અવરજવર કરે એની ખબર રાખે અને બેમાંથી જેની નજર પહેલી પડે એ ‘ધ્યાન’ બોલે એટલે બંને ચેતન. ઝીણી નજરે આંખને ટાઢક વળે ત્યાં સુધી આંખો ત્યાં જ જડાયેલી રહે. કોક વાર નજર મળે, ને સામેની આંખ ઢળે તો કંઈ ન બન્યું હોય એમ વડના ટેટા ગણવા માંડે. એમ રોજ કલાક નીકળી જતો. આજે વળી બે કલાક ગયા. હજુ જમવાની વાર હતી, ને મંગળદાએ આઘાપાછા થતાં, પહેરણ ઊંચું કરી બંડીના ખિસ્સામાં હાથ અડાડી, તરત બહાર કાઢી, સબ સલામતનો શ્વાસ લીધો. એમને વારે વારે આમ કરતાં જોઈ બેચરદાએ પૂછી લીધું, કંઈક ખાનગી લાગે છે.’ ‘ખાનગી ખરું પણ તારાથી નઈ. નિશાળ બાજુ જવું છે?’ મંગળદાએ પૂછ્યું.

ગામ બહાર, જોટાણા જવાના રોડ ઉપર વટેમાર્ગુ માટે વિશ્રામસ્થાન, એટલે એક ઓરડી ચણેલી. હવેના સમયમાં તો બી. પી. એલ. પણ સ્કૂટર પર ફરતા થઈ ગયા છે, ને અર્ધા અર્ધા કલાકે બસ મળે. ચાલતો માણસ નજર નાખો તોય જોવા ન મળે. એટલે એ ઓરડીમાં માણસને બદલે ધૂળ બેઠી હતી. જોડી ત્યાં પહોંચી, ખભે રાખેલા ગમછાથી સારી પેઠે ઝાપટઝૂપટ કરીને બેઠી. બરાબર તરસ લાગી’તી. બેચ પાછા નિશાળમાં ગયા. બાગમાં વળગાડેલી પાઈપમાંથી ધરાઈને પાણી પીધું. ‘કોઠો ટાઢો હેમ થઈ ગ્યો બેચરિયા.’ મંગળદાએ રાજીપો દેખાડ્યો. બેચરે પણ બાકી ન મૂક્યું, ‘હવે તો આમ જ કોઠા ટાઢા કરવાના દહાડા આયા છે. લે હેંડ, શું કહેતો’તો?’

‘કાલે સાંજે શી ખબર કેમ તે, પરેશના કબાટનું ખાનું ખોલ્યું ને ઊડીને ફોટો ભૂંચ પડ્યો. રૂપનો કટકો મારી હાહરીની. હું તરત હાથમાં લઈ ટેનિસ[ખમીસ]ની ચાળથી લૂછી નાખી, ફોટો હતો એમનો એમ મેલી, બારણું વાખવા ગયો, પણ મન ના માન્યું. ધોળી ફૂટ જેવીને એમની એમ જવા દેવાય? પછી તો બેચરિયા ફેવરી ફેવરીને જોઈ. બીજા ફોટાય જોયા. બધી અડધી ઉઘાડી. કોક કોકે તો ખાલી દોરા વીટેલા. મને થયું કે, આમ એકલો એકલો સવાદ ચાખું તો બેચરિયાનો શો વાંક? તે સંતાડીને તારા ઓલે લેતો આયો. ઘેર જઈને હતા એમના એમ મેલી દઈશ. ખબરેય નઈ પડે.’ મંગળદા બેચરની નજીક ખસ્યા, ‘તું જ જો,’ કહી ફોટાની થોકડી બહેચરને પકડાવી. પહેલા ફોટામાં જ બહેચર ઘાયલ. ‘મારી દિયોર કેવી ફિટ બોડીસ પહેરી છે, મંગળદા?’

આખા દેહ ઉપર ક્યાંય કરચોલી ભાળી? ત્યારે શહેરવાળાં કોને કીધાં? આપણે આમાંનું કંઈ જોયું? એમ કરતાં ઘઈડપણ આઈ ગ્યું.’ ‘એમ રોયા વના ફોટા જોઈ લે. પછી જઈએ. રઈ બુતારશે,’ ‘ક્યાં સુધી ઝાલીન બેહી રઈએ?’ મંગળદાએ ચિંતા કરી. ‘મારે તો રુખીનું સુખ. ખાવાનું ઢાંકી અડોશપડોશમ ચોળા હોવા જતી રે. આપણી તથા જ નહીં જાણે.’ કહી બેચર ફોટા આપી ઊભો થયો

(૨)

મંગળ અને બહેચર કાયમ વડ જોડેના ઓટલે જ બેસે એવું નહીં. કોક વાર મંદિરના ઓટલે પણ બેસે. ખાસ શિયાળામાં. અહીં સીધો તડકો આવે એટલે બુલું ના ઠરે. વડ બાજુ આખો દિવસ છાંયડો રહે તેથી ઠાર પડ્યો હોય એટલી ઠંડી આખો દિવસ લાગે. આજે તો બાંકડે ખાસ્સું બેઠા. એટલામાં પાછલા વાસવાળા બાલચંદદા ભગરી અને ભૂરીને લઈને નીકળ્યા. બહેચરે પૂછ્યું, ‘બપોર થવા આયો ન ક્યાં હેંડ્યા?’ ‘દવરાવવા. હેંડો બેચ જણા, પગ છૂટો થશે.’ બંને જણે આંખના ઇશારાથી નક્કી કર્યું હોય એમ બાલચંદદા ગયા પછી ઊભા થયા. મંગળદાએ આંખ ઝીણી કરી કહ્યું, ‘વાત તો સાચી છે.’ જગ્યા નિશાળથી ખાસ્સી દૂર, એક વડ નીચે હતી. પાડાની બાજુમાં ઊભેલા, ગળે રેશમી રૂમાલ, મોંમાં બીડી અને હાથમાં દંડીકાવાળા જણને જોઈ બેચરે મંગળદાને બરડે ધબ્બો મારીને કહ્યું, ‘આ તો મીઠાનો રમતુડો.’

– તે એમાં શું થઈ ગ્યું?

– ફેર પડે. ભેંસ ચપટીમાં છૂટી થાય.

આ બધું જોવા આયા છે એમ ન લાગે એટલે ઘટનાસ્થળથી થોડે દૂર જઈ એક આંબલી નીચે બેઠા. સાં ઠેકડાં લઈને રેતીમાં આડા-ઊભા લીટા કરી વાતો કરવાનો ડોળ કરતા’તા, પણ નજર તો ત્યાં જ ખોડાયેલી. પહેલી ભેંસ તરત ફેરવી દીધી. બીજા પાડા પાસે બાલચંદદાની ભેંસ ઊભી હતી. પાડાને જોયો ત્યારની આઘીપાછી થતી’તી. એની પાછળ જઈ જેવો પાડો તૈયાર થયો કે ભેંસ ડાબી બાજુ ખસી ગઈ. બીજા પ્રયત્ને પણ જમાણી બાજુ ખસી. તાળી ઠોકીને મંગળદા બોલ્યા, ‘આજ બાલચંદદાની ભેંસ નઈ ફેર, બોલ લાગી શરત?’

– કેમ?

– કેમ તે ભેંસ ખદલપુરની છે.

– તને શી રીતે ખબર પડી?

– અલ્યા ભૂલી ગ્યો? તારી ભાભી, રઈ, ખદલપુરની નઈ? ટાઢી હેમ? આજ બાલચંદદાનો ફેરો ફેલ જવાનો, બેચર. બેચરે ઊભા થતાં કહ્યું, ‘હેંડો મંગળદા, ત્યારે, આજે આંખો ટાઢી કરવાનો મેળ નઈ પડે.’

(૩)

રાતે ઘણી વાર ઊંઘ ન આવે ત્યારે, મંગળદા કેટલાં શિયાળા ને ચોમાસાં કોરેકોરાં કાઢ્યાં, એની ગણતરી માંડતા અને છેક આરતીનો ટાઈમ થાય ત્યાં સુધી જાગતા રહેતા. આરતીના ટાઈમે રઈ ઉઠાડવા આવે ત્યારે એને છણકો કરીને કાઢી મૂકતા. હમણાંથી અઠવાડિયામાં આવું બે-ત્રણ વાર થવા માંડ્યું છે. સવારે ઊઠે ત્યારે આખું શરીર કડક થઈ જકડાઈ ગયું હોય. માથું ભારે. બીજા તો કોને કહે? બેચરને કહેતા. બેચરનો રોકડો જવાબ, ‘મારી જેમ સાધુ થઈ જા. પછી ડફારો જ નઈ રે.’ મંગળદા રોવા જેવા થઈને કહેતા, ‘માણસમાં હોઈએ ત્યાં સુધી સાધુ શી રીતે થઈએ?’

એ સાઠે પહોંચ્યા ત્યારે પરેશે અચાનક પાર્ટી રાખી, એમની લગ્નગાંઠને દિવસે. પાછી અચાનક, એમને કહ્યા સિવાય રાખી. કાયમ તો એ બે માણસ એકલાં જ જાણતાં. એ દિવસે મૂઈ રઈ, એમને ગમતો સાલ્લો પહેરતી. લાડવાય બનાવતી. ઘરનાંને કહેતી, બેસતો મહિનો છે. એ દહાડે મંગળદા ઘર ગજવતા ફરે. ઘેરથી આઘા ખસે જ નહીં.

આજે તો પરેશે એમના કુટુંબના બધા અને એમના ખાસ મિત્ર બહેચરને બોલાવી રાખેલા. એક પછી એક બધા આવતા ગયા ને મંગળદાને બત્તી થઈ. આમ તો સવારથી જ રાજા હોય, આ દિવસે. પણ આજે તો બધાને જોઈને કંઈ રાજી થયા છે, કંઈ રાજી થયા છે! રઈ પણ લગ્નના દિવસે રાતે જે પીળો સાલ્લો પહેરીને આવી હતી એ જ સાલ્લો ઠઠાડીને, રૂમઝૂમ કરતી ફરતી હતી. આજે મંગળદાને ખાત્રી હતી કે એ કોરા નહીં રહે. જમતી વખતે બેચરે પણ મોહનથાળનો કટકો એમના મોંમાં મૂકતાં કહેલું, ‘મંગળિયા, આજે તારી રાત સુધરી જવાની. બોલ લાગી? આજે... સો ને દસ ટકા.’ સાંભળીને મંગળદાના ધબકારા વધી ગયા. એમણે હૃદયને હુકમ કર્યો, ‘ધાયણ ખમ મારા હૃદિયા, વખતે વાજાં વગાડજે...’

જમીને બધા વેરાયા. કલાક તો મંગળદા ધોતિયાનો છેડો હાથમાં લઈ આંગણામાં ફરતા રહ્યા. રઈને પણ નવાઈ લાગી. એણે પરેશને કહ્યુંય ખરું, ‘જો તો બટા, તારા ભઈનું આજે ફરી તો નથી ગ્યું ને? તેં તો સારા ઓલે કર્યુંયું છે, ને આમનું ચમકું ફરી જાય તો, હું અડધા રસ્તે નોંધારી થઈ જઉં.’ પરેશે એની બાને આશ્વાસન આપ્યું, ‘એવું કશું નહીં થાય, બા. ઘરડા માણસને આમ મહત્ત્વ મળે તો વધારે પડતા રાજીપાને કારણે આમ વિચિત્ર રીતે વર્તે. તું ચિંતા ન કરીશ. હું બેઠો છું ને?’

સૂવાના સમયે મંગળદા કલાક વહેલા જઈને પથારીમાં ગોઠવાઈ ગયા. માથા પાછળ હાથ રાખી મલકતાં મલકતાં રઈની રાહ જોતા રહ્યા. એકાદ ઝોલું પણ આવી ગયું. ઊભા થઈ ગોળામાંથી પવાલું ભરી આંખો પર છાંટ્યું. મનોમન વિચારતા રહ્યા. રઈ પીળો સાલ્લો બદલી ના કાઢે તો સારું. આમ તો સારી છે. સાવ તરછટ નથી. આજે માની જશે. લગાર કહીશ ને, ‘તમેય તે શું બળ્યું’ કહીને સેવો જેવી થઈ જશે.

બારણું ઊઘડવાનો અવાજ આવ્યો કે એ લાલ લાલ થઈ ગયા. સફાળા ઊભા થઈ ગયા. રઈને વધાવવા બારણા પાસે પહોંચી ગયા. આખો દિવસ ગોખી રાખેલાં બધાં વાક્યો ભૂલી ગયા. સાવ જુદું જ બોલ્યા, ‘રઈ તું આઈ તે સારું કર્યું.’ રઈ તો કંઈ હસે, કંઈ હસે! ‘આમ શુ ગાંડાં કાઢો છો? મારું ઘર છે તે આવું તો ખરી જ ને! આજ તો આખો દા’ડો ઊંચી-નીચી થઈ, તે કેડોના કટકા થઈ ગયા છે’ બોલીને એના અલગ ખાટલામાં જઈને બેઠી.

મંગળદાને થયું પહેલ કરવી પડશે. ઊભા થઈ રઈનો હાથ પકડી લીધો. હથેળીમાં ગણી ગણાય નહીં એટલી બચીઓ કરી. રઈ નીચું જોઈને બેસી રહી. એમણે એનું મોં ઊંચું કરીને એને વીનવતા હોય એમ પૂછ્યું, ‘આજના દહાડે સહુ શું કરે?’ રઈએ ફરી નજર ઢાળી દઈ કહ્યું, ‘આજના દહાડે મારો વિચાર નોખો હતો. જોવો પેલો ભગવાનનો ફોટો. એના ઉપર નવો ચંદનહાર ચડાયો છે. આપણે બેય એકબીજાના હાથ ઝાલીને ભગવાનને કરગરી પડીએ, ‘હે! ભોળાનાથ! અમને બેયને સંગાથે ઘણું જિવાડ્યાં, તમારો પાડ પ્રભુ! અમને આમ જ સાજાં-સારાં રાખજો મારા દીનાનાથ! ચલો ઊભા થાવ.’

મંગળદાના પગમાં મણીકા બાંધીને એમને કોઈકે ઊંડા પાણીમાં પધરાવી દીધા હોય એમ આગળ ડગલું ન માંડી શક્યા. રઈ એમનો હાથ પકડીને ધધેડીને લઈ ગઈ ત્યારે ગયા, પરાણે ભગવાનને પગે લાગ્યા અને કશું બોલ્યા સિવાય એમના ખાટલામાં જઈ માથા પાછળ બે હાથ મૂકી વિચારે ચડી ગયા.

ઊંઘ તો આવવાની નહોતી. સૂતાંસૂતાં ઘડિયાળમાં જોયું. હજુ દસ જ વાગ્યા હતા. રઈ તો ઘડીકમાં નસકોરાં બોલાવવા લાગી. મંગળદા એને જોઈ રહ્યા. બોલી ઊઠ્યા, ‘કેટલો સુખિયો જીવ! વલોપાત કરે એના ભોગ. ક્યાંથી ઊંઘ આવે!’ ઊભા થઈ કમાડ ઉઘાડ્યું. કિચૂડ અવાજ આવ્યો, પણ રઈને શો ફેર પડે? ઓસરીમાં ઊભા રહી આકાશને તાકી રહ્યા. પૂનમની રાત હતી પણ વાદળમાં ગર્ભ હતો. વેગે દોડતાં વાદળો સાથે ચાંદો સંતાકૂકડી રમતો હતો. વાતાવરણમાં અચાનક પલટો આવ્યો ને વાદળ કાળાં મેંશ થયાં. પૂનમ જાણે છે જ નહીં એમ ચંદ્ર અદૃશ્ય થયો. પહેલાં ધીમો વહેતો પવન એવો વાયો કે મંગળદાએ ધોતિયું ના પકડ્યું હોત તો ધજા થઈ જાત. ધીમા ફોરે વરસાદ વરસવો ચાલુ થયો. આજે આકાશનો ડોળ જોતાં મંગળદાને થયું કે આજે સૃષ્ટિ કાબૂ બહાર જાય એમ લાગે છે. એમને ગોમતીનો અવાજ સંભળાયો. પહેલાં તો એમણે ના ગણકાર્યું. પણ આજે એનું રેંકવું જુદું જ હતું, કદાચ ભૂખનું રેંકતી હોય, ના આજનું રેંકવું નક્કી જુદું હતું. મંગળદા મૂંઝામૂંઝામાં હસ્યા, બબડ્યા, ‘માણસ હોય કે ઢોર, મેઘો મંડાય ત્યારે સહુ સરખું.’ ઢોરાંવાળા ઘર તરફ ગયા. એમને જોઈને ગોમતી આઘીપાછી થવા લાગી. એ પાછલા પગ ઉલાળતી હતી. એમને થયું ચારો નાખી, એને લગાર પંપાળીને ઢાઢી પાડું. પણ એની આંખમાં જોયું તો મંગળદા બી ગયા. એના ડોળા ફાટી ગયા હોય એવા લાગ્યા. ક્યાંક ભેટું મારે તો આજ સપરમા દહાડે ડફાકો થાય. થોડા દૂર જઈ ગોમતીની આંખોમાં તાકીને જોતાં બેસી રહ્યા. ગોમતી ખાસ્સી આડીઅવળી થઈ, રેંકી, કૂદી ને છેવટે આંખો ઢાળી દીધી. જોખમ ટળી ગયું એમ લાગતાં ઊભા થઈ ગોમતી પાસે ગયા, એને થાબડીને કહ્યું, શાંતિથી ઊંઘી જજે પાછી. વરસાદ ધીમો થતો જતો હતો. નેવાં નાના છોકરાની દંદૂડી જેમ ધીમે ધીમે ટપકતાં ટપકતાં અટકી ગયાં. મંગળદાને થયું, હવે પલળવાનો ભો નહીં. જતાં જતાં બોલ્યાય ખરા, ‘માણસ તો સહન કરે, પણ આમ ઢોરોંના નિસાસા લઈને ક્યાં જશો? પરમદહાડે સાંજે જ પરેશ ઢોરોંના ડોક્ટરને લાવેલો. ડોક્ટર ગોમતીને ઇન્જેક્શન આપતાં કે’તોતો, ‘ટંકે દહશેર દૂધ આપે એવી પાડી આવશે.’ ‘સહુ સારું, પણ ગોમતીનું શું?’

મંગળદાને કોઈકે લાકડીએ-લાકડીએ માર્યા હોય એમ આખું શરીર દુખતું હતું. એમના ઓરડામાં જઈ ખાટલામાં બેઠા. રઈ સામે જોયું. બહેચરને કહેતા હોય એમ બોલવા માંડ્યા, ‘આ રઈ, ફોટાવાળી કરતાં ઓછી રૂપાળી છે? મોં ઉપર ક્યાંય ડાઘો ભાળ્યો? ક્યાંય કરચલીય છે? ત્યારે નન્નો કેમ ભણતી હશે? બળજબરી કરું? તો તો માણસમાં જ ના ગણાઉં. કેવી મડાની જેમ પડી છે? મારાથી એમ થાય? બીજે ફાંફાં મારું તો બાપા સ્વર્ગમાં રહે વઢે. રઈની જેમ ભગત થઈ જઉં? ત્યારે શું કરું? ગામકૂવે જઉં? ના, મંગળદા, ના, અવગતે જવું

છે?’ ઊભા થઈ રઈના ખાટલા પાસે ગયા. રઈને પંપાળી જોઈ. વખત છે ને જાગી જાય, ને એનું મન પલળે. પણ રઈ ઊંઘતી રહી. મંગળદા આંખો ઘેરાઈ ત્યાં સુધી ગોથાં ખાતા રહ્યા. છેવટે ગોમતીની જેમ રઈના ખાટલા જોડે બેસી રહ્યા. આજની બધી વાત બહેચરને કહેવાનું નક્કી કરી તાવ ભરેલા શરીરે એમના ખાટલામાં પડ્યા ને ઘસઘસાટ ઊંઘી ગયા.

(૪)

સવારે આરતીમાં જવાની તાકાત નહોતી. તોય અર્ધી આરતી થઈ ત્યારે મંગળદા પહોંચ્યા. ઢોલ વગાડવાનો દંડૂકો લેવાને બદલે બધાથી જુદા જઈ એક ખૂણે ઊભા રહ્યા. આરતી પૂરી થયા પછી, ન ચંદનનો લેપ, કે ન પ્રસાદ, બસ ઊપડી જવાની હોય એમ બહાર જઈ બહેચરની રાહ જોતા ઊભા રહ્યા. જેવો બહેચર બહાર આવ્યો કે એનો હાથ પકડીને ખેંચી ગયા મંદિરના પરિસર બહાર. નિશાળના બગીચામાં પીપળો આવ્યો ત્યાં સુધી બોલ્યા કે ચાલ્યા સિવાય એને ખેંચતા રહ્યા. એમના રંગઢંગ જોઈને બહેચરને થયું કે કાલની રજેરજ વાત કહી દેશે, આજે મંગળદા. મંગળદા નીચું મોં રાખી, બેચરનો હાથ પકડી રાખી બોલ્યા, ‘બધાને અબખે પડી ગ્યો છું રઈના વાદે. રઈને હું ગમતો જ નથી જાણે.’ પછી નીચું મોં રાખી ક્યાંય સુધી બેઠા રહ્યા.

ગઈ રાતે ધોધમાર વરસાદ પડ્યો હતો તોય વાતાવરણમાં સહેજેય ઠંડક નહોતી. હજુ ઘામ હતો. આખી નિશાળમાં ટીપુંય પવન નહોતો. ઝાડનાં પાંદડાં સહિત બધું સ્થિર હતું. બેચરે ગમછાથી મોં લૂછી પૂછ્યું, ‘સાંજ સુધીમાં ત્રાટકે એમ લાગે છે, મંગળ?’ જવાબ આપ્યા સિવાય મંગળદા મૂંગામૂંગા દૂર વખડા બાજુ જોતા રહ્યા. વખડા નીચે બે કૂતરાં ગેલ કરતાં હતાં. એકબીજાનાં મોંમાં મોં નાખે, કાન કરડે, ચાટે, એકબીજાને નીચે પાડી આળોટતાં વહાલ કરે, વિચિત્ર અવાજ કરે. બહેચરનું ધ્યાન જતાં અકળાઈને હાથમાં ઢેખાળો લઈ બબડ્યો, ‘મારાં હાહરાં ટાણું કે કટાણું જોયા વગર જો ન મંડ્યાં છે તે?’ મંગળદાએ ઇશારાથી બહેચરને રોક્યો. બેચરના હાથમાંથી ઢેખાળો પડી ગયો. પેલાં કૂતરાંનો અવાજ મોટો થતો ગયો. મંગળદા અચાનક ઊભા થયા, ને ભલામણ કરતા હોય એમ, ‘પેલ્લાં... કૂતરાંને રમવા દેજે બહેચર,’ કહી ઘર બાજુ એકલા દોટ મૂકી.

(‘એતદ્’, ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બર, ૨૦૨૦)

૧

સાણસી

પકડનું તારું લક્ષ્ય છે
 તને પકડીએ તો બધું પકડમાં આવે
 તારાં બે પાંખિયાંના સહકાર વિના
 કશું પકડમાં આવવાનું નથી.
 દાઝવાથી તું દૂર રાખે
 ગફલત થાય તો માર્યા ઠાર
 જો તું છટકી તો આવી બન્યું
 મને ખબર છે તારી સ્થિરતા મારી સ્થિરતા
 પર આધારિત છે
 કોઈ તને પકડે તો એની પકડમાત્રથી
 ખબર પડે કે કોઈ કેટલું પાવરધું છે.
 રસોઈની પકડ, તારી પકડથી પરખાય છે.

૨

વેલણ

તું કોઈને હાથે ફેંકાય નહીં
 ત્યાં સુધી તું અહિંસક છે.
 તું આકર્ષક છે.
 નાજુક હાથ તને કુશળતાથી ધારણ કરે છે
 નાજુક હાથ તને કુશળતાથી રમાડે છે.

આંદોલિત લયે તું બરાબર ઘાટ ઉતારે છે.
 તારો સમતોલ દબાવ ધીમે ધીમે
 સંવાદી વર્તુળ રચે છે.
 હું પૃથ્વીનું સંગીત સાંભળું છું.

૩

તવેથો

સ્થિરતા તારું લક્ષ્ય નથી.
 તું ફર્યા કરે છે,
 ઉપરતળે, તળેઉપર.
 આમ ન થાય તો બધું નકામું.
 અણઘડ હાથમાં તું બરાબર ન ફરે
 ઘડાવેલો હાથ ફરે
 બસ પછી તો જે જોઈએ તે બધું સહીસલામત
 અણસરખું બને એમાં તારો વાંક ક્યાંથી?
 કહીશું કે તને સરખો વાપરતા ન આવડ્યો.
 યોગ્ય સમયે ઉથલાવી દેવાની કલાથી તો તારું
 રાજ ચાલે છે.

૪

છીણી

છીણે છીણે નવતા ધારણ કરતું
 એકમાંથી અસંખ્ય રચતું
 તારું એ રમણીય રૂપ મારે માટે નવાઈનું કારણ છે.
 પણ દરવખતે તું સાવધ રાખે છે

જરાક ધ્યાનચૂક ને ભળતું જ છિણાઈ જાય.
 ઘાયલ પણ કરે
 તારી ધાર વિનાશક રીતે પણ લોહિયાળ બની શકે
 તું હંમેશાં માગે છે સ્થિર હાથની ગતિ!

૫

વલોણી

મન વલોવાય ત્યારે તું નજર સામે આવે
 તું ચક્કર પર ચક્કર ફરે
 તું ડાબે જમણે ઘૂમે
 તારું એક માત્ર લક્ષ્ય-
 કોઈ ગાંઠગઢા ન રહે
 કોઈ ફોદાં ન રહે
 બધું સમરસ, અરે સાવ એકરસ થઈ જાય
 પણ મારો વલોપાત, મારો ડહોળ
 મારા ગાંગડા, મારાં ગચિયાં તો જેમનાં તેમ

૬

વઘારિયું

બધું થઈ જાય પછી પણ બધું થઈ ગયું હોતું નથી
 એટલે તો હંમેશાં
 કંઈક વધુ જોઈએ છે. આ જે વધુ તે તું.
 તારું નામ તો પાડ્યું છે વઘારિયું, ભૂલમાં.
 તારું નામ તો 'વઘારિયું' હોવું ઘટે.
 તું અવાજ ને ગંધ ચારેકોર ઉડાડી, ગજાવી

તું તડતડ સ્વાદના દલદલ ઉઘાડે છે
 ત્રીજા ઘરેથી આવતી છીંક
 તારી વધામણી ન ખાય તો ફટ્ટ છે તને!

૭

ઝારો

અહીં સર્વમાં તું સંયમી છે.
 તારા છિદ્રે છિદ્રે તારી ચોકી છે.
 કોઈ પણ અતિશયથી તો તારા નાકનું ટેરવું
 ચઢી જાય!
 તું તો નિતારી નિતારીને બધું અંકે રાખે છે,

હંમેશાં,

તું બુન્દે બુન્દનો હિસાબ રાખે છે.
 ઉડાઉપણું તારા સ્વભાવમાં નથી.
 ઊકળતા તેલમાં કે પાણીમાં પ્રવેશતાં તને રોકે કોણ?
 તું હેમખેમ રહે છે અને રાખે છે.

(‘નવનીત સમર્પણ’, ફેબ્રુઆરી ૨૦૨૧)

Koitsu Ishiwata 1897-1987

Hiroaki Takahashi 1871-1945

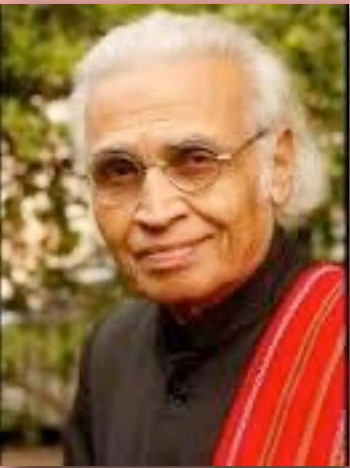

[દેશ-વિદેશમાં ખ્યાતિ અને ચાહના મેળવનાર નૃત્યકળાકાર અને નૃત્યકલાના સંશોધક વિદ્વાન **સુનીલ કોઠારી** (જ.૨૦.૧૨.૧૯૩૩) કોરોનાની બિમારીમાં તા. ૨૭.૧૨.૨૦૨૦ના દિવસે આપણી વચ્ચેથી વિદાય થયા. એમને હાર્દિક ભાવાંજલિ.]

સરનામું : C/o નવનીત પારેખ, આઈવરીન, ૧૫૪, મહર્ષિ કર્વે રોડ (Old Queen's Road), મુંબઈ ૪૦૦૦૦૨. સિડનહામ કોલેજ 'બી' રોડ પર ચર્યગેટ સ્ટેશન પાસે. ત્યાં શરૂમાં અઠવાડિયામાં બે દિવસ ગુજરાતીના પાર્ટટાઇમ લેક્ચરર તરીકેની નોકરી મળેલી. જ્યારે નક્કી કર્યું કે મારે C.A.ની પ્રેક્ટિસ કરવી નથી અને ઘરમાં રોજ તે અંગે થતો કલહ ગમતો નહિ એટલે ૧૯૬૩માં ૪૮, બીજો ભોઈવાડો, ભૂલેશ્વર, મુંબઈ ૪૦૦૦૦૨નું એડ્રેસ બદલ્યું અને ઉપરના સરનામે – નવનીત પારેખના ફ્લેટમાં – રહેવા જતો રહ્યો.

એકાદેક કાર્યક્રમમાં ભૂલાભાઈ દેસાઈ મેમોરિયલ હોલમાં નૃત્યાંગના રીટા ચેટર્જીએ નવનીત પારેખની ઓળખાણ કરાવી હતી. ત્યારે અમે બન્ને 'કુમાર'માં લખતા હતા. મારા લેખોથી નવનીતભાઈ પરિચિત હતા અને તેમની 'અગસ્ત્યને પગલે પગલે' પ્રવાસમાળા હું નિયમિત વાંચતો. તે રાત્રે નિર્મલા રામચંદ્રનનો 'ભરતનાટ્યમ્'નો કાર્યક્રમ ભૂલાભાઈ દેસાઈ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી સોલી બાટલીવાળાએ યોજ્યો હતો. એ કળાકારોની દુનિયામાં સોલીમામા તરીકે જાણીતા. ભૂલાભાઈ દેસાઈના મકાનમાં પંડિત રવિશંકરના 'કિન્નરી' નામે સિતારના વર્ગો ચાલતા. પહેલે માળે નાનાનાના સ્ટુડિયોમાં જાણીતા ચિત્રકારો દિવસનું એક રૂપિયો ભાડું આપતા અને પેઇન્ટિંગ્સ કરતા. હુસેન, દશરથ પટેલ, ગાયતોંડે, અંબાદાસ, જતીન દાસ, પ્રફુલ્લ દવે વગેરે ત્યાં નિયમિત મળતા.

ઇબ્રાહિમ અલકાઝી ત્યાં નાટકો ભજવતા. પહેલે માળે નાના રંગમંચ પર કલાક્ષેત્ર મદ્રાસના કળાકારોના 'ભરતનાટ્યમ્'ના કાર્યક્રમો યોજાતા. જયલક્ષ્મી આલ્વા, જે પૂર્વે મૃણાલિની સારાભાઈની 'દર્પણ' સંસ્થામાં નૃત્ય-મંડળીનાં સદસ્ય હતાં, તે મુંબઈ સ્થાયી થયા પછી ભૂલાભાઈ

હોલમાં નૃત્યના વર્ગો લેતાં. સોનલ માનસિંઘ (પૂર્વે સોનલ પકવાસા), માયા કુલકર્ણી, શ્રીલેખા મહેતા, અદિતિ, તેની નાની બહેન, વગેરે તેમની પાસે 'ભરતનાટ્યમ્' શીખતાં.

ત્યારે ભૂલાભાઈ મેમોરિયલ હોલ વિવિધ કળાઓના કળાકારોનું મિલન-સ્થાન હતું. ત્યાં પંડિત રવિશંકરને મળવા વિખ્યાત વાયોલિનવાદક યહૂદી મેનુહીન આવતા. પરવીન સુલતાના શાસ્ત્રીય હિંદુસ્તાની સંગીતની વિખ્યાત ગાયિકા, દૂમરીનાં પ્રખ્યાત શોભા ગુર્ટુ, સંગીતકાર વનરાજ ભાટિયા ઇત્યાદિ અનેક કળાકારો ત્યાં ભેગાં થતાં. આ ઉપરાંત મ્યુઝિયમના, પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સની મ્યુઝિયમ સોસાયટીનાં નલિની સ્વાલી અને તેમના પતિ હરિદાસ પણ ત્યાં આવતાં. એ આખોય દાયકો ભારતીય કળાઓ માટે યાદગાર છે.

નવનીત પારેખ મારાથી વીસેક વર્ષ મોટા. શાસ્ત્રીય હિંદુસ્તાની સંગીતના પ્રેમી અને મર્મી, રસિક, ઉપરાંત નૃત્યો અને ચિત્રકળાના શોખીન. તેમણે બીજે દિવસે તેમની ટ્રાવેલ એજન્સી 'લી એન્ડ મ્યુરહેડ'માં રામપાર્ટ રો, કાલાઘોડા અને જહાંગીર આર્ટ ગેલેરી પાસેની ઓફિસમાં બોલાવ્યો અને નૃત્ય ઇત્યાદિની અનેક વાતો કર્યા પછી આઈવરીનમાં ઘરે બપોરના લંચ માટે લઈ ગયા.

ઓવલ મેદાન, રાજાબાઈ ટાવર અને આઈવરીનની હરોળમાંના ઇરોસ સિનેમા લગીનાં આર્ટ ડેકો સ્ટાઇલનાં મકાનો. આઈવરીનના બીજે માળેના તેમના ઘરની બાલ્કનીમાંથી ઓવલ મેદાન, એક છેડે આવેલું બેંડ સ્ટેંડ અને રાજાબાઈ ટાવરની બાજુમાંનાં હાઈ કોર્ટનાં મકાનો દેખાતાં.

લંચ વખતે નવનીતભાઈનાં બા, બાળાબહેન, મળ્યાં. તેઓ વૈષ્ણવ એટલે મેં 'જયશ્રીકૃષ્ણ' કર્યા તેથી તે ઘણાં પ્રસન્ન થયાં. વાતોવાતોમાં અમારે ત્યાં થતા અન્નકૂટ, હિંડોળા, પલના અને એવા ઉત્સવની પણ વાત થઈ. મને શ્રીનાથદ્વારામાં શ્રી ગોવિંદલાલ મહારાજે બ્રહ્મસંબંધ આપેલો તેવું તેમને જણાવ્યું. હું ભૂલેશ્વરમાં બીજા ભોઈવાડામાં રહું છું જાણી તે ત્રીજા ભોઈવાડામાં વૈષ્ણવોના મોટા મંદિરે દર્શન કરવા આવે છે તેવું તેમણે કહ્યું. મારાં બા પણ નિયમિત ત્યાં દર્શને જાય.

અને આમ વૈષ્ણવનું બેકગ્રાઉન્ડ અમારા સંબંધોને દઢ કરવામાં સહાયભૂત બન્યું. પછી તો બાળાબહેન અને મારાં બા ડાહીબહેન મિત્રો બન્યાં. અમારે ત્યાં થતા અન્નકૂટ પ્રસંગે ઘરે આવતાં અને પ્રસાદ લેતાં. નવનીતભાઈ પણ આવતા.

નવનીતભાઈ છ માસ મુંબઈ રહેતા. ઉનાળો ગાળવા તેમણે આલ્મોડા પાસે આયારપાનીમાં મોટું એસ્ટેટ ખરીદેલું. વિજયાલક્ષ્મી પંડિત, જવાહરલાલ નેહરુનાં બહેન, ત્યાં આયારપાનીમાં તેમના પતિ રણજિત સિંઘ જોડે રહેતાં. રણજિત સિંઘે તે એસ્ટેટ નવનીતભાઈને વેચ્યું. વિશાળ એસ્ટેટ અને મોટું મકાન. સરસ નિવાસસ્થાન. ઘરમાંથી હિમાલયના કાંચનજંઘા શિખરની હાર દેખાય. સરુનાં ઊંચાં ઝાડ. જાણે કે તપોવન.

ત્યારે નવનીતભાઈએ લગ્ન કર્યા નહોતાં. તેમની આધ્યાત્મિક ધર્મભાવનાને કારણે તેઓ હિમાલયના સાન્નિધ્યમાં રહેવાનું પસંદ કરતા. ત્યાં તેમના ગેબીલાલ નામના રસોઈયા રહેતા અને બીજા બે-ચાર નોકરો. ત્યાંનું વાતાવરણ અત્યંત શાંત. પ્રકૃતિ, વનરાજી, વૃક્ષો ઇત્યાદિથી સમૃદ્ધ. નવનીતભાઈ ત્યાં ઉનાળો ગાળતા. પછી શિયાળામાં મુંબઈ આવતા. તેમનું મોટું ઘર અમદાવાદમાં પણ હતું. આંબાવાડી પાસે.

નવનીતભાઈ હિમાલયના પરમ ચાહક. માનસરોવરની યાત્રા કરવા જવાની તૈયારીરૂપે તે પૂર્વે ઈરોસ સિનેમાથી શરૂ થતાં મકાનો, બેંડ સ્ટેંડ લગીનાં, ત્યાંના ચારચાર માળના દાદરા ચડતા અને હિમાલયના trekking માટે પ્રેક્ટિસ કરતા. અચ્છા ફોટોગ્રાફર. તેઓ માનસરોવરના પ્રવાસે ગયા ત્યારે અત્યંત ઠંડી હોવા છતાં એમાં સ્નાન કરેલું. તેની ગેબીલાલે ૮ એમએમની ફિલ્મ ઉતારેલી. તે વર્ષોમાં માનસરોવર જવું ઘણું કઠણ હતું.

છ મહિના જ્યારે નવનીતભાઈ આલ્મોડા/આયારપાની રહેતા ત્યારે મુંબઈનો આઈવરીન ફ્લેટ બંધ રહેતો. ક્યારેક 'જેગ' ગાયતોંડે નામનો એમનો મિત્ર ત્યાં રહેતો. જેગ પણ નવનીતભાઈ જોડે હિમાલય પર ટ્રેકિંગ કરવા જોડાયેલો. શું નોકરી કે વ્યવસાય કરતો તે ખબર નથી. તરંગી પણ હતો અને ક્યારેક આઈવરીન છોડી બોરીવલીના પોતાના ફ્લેટ પર રહેવા ચાલી જતો. ઘણી વાર તો દલીલો કરતો, પરંતુ નવનીતભાઈ પ્રત્યેની તેની વફાદારી અદ્ભુત હતી.

ક્યારેક નવનીતભાઈના કોઈ મિત્રો પણ તેમની ગેરહાજરીમાં રહેવા આવતા ત્યારે જેગ તેમનું ધ્યાન રાખતો, આગતાસ્વાગતા કરતો. ક્યારે અને કેમ વાત નીકળી તે યાદ નથી, પરંતુ મારી C.A.ની પ્રેક્ટિસ ન કરવાની અને તે કારણે ઘરમાં ઝઘડા થતા તે વાત તેમના ધ્યાનમાં આવી હતી.

એટલે મારી મૂંઝવણનો તેમણે ઉકેલ આણવા કહ્યું કે ઘરમાં સૌને સમજાવીને મારે આઈવરીન રહેવા આવવું. ફ્લેટમાં મોટો ડ્રોઈંગરૂમ, તેમનો અંગત રૂમ, બીજા બે મોટા ઓરડા અને બાલ્કની તરફનો ઓરડો. જેગ હોય ત્યારે છેલ્લા રૂમમાં તે રહેતો એટલે મારે વચલા રૂમમાં રહેવું તેવું નક્કી થયું.

મને હરિવલ્લભ ભાયાણીસાહેબની ભલામણથી મીઠીબાઈ કોલેજ, વિલે પાર્લેમાં પણ ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપક તરીકે બે દિવસની પાર્ટટાઇમ નોકરી મળી હતી. ટ્રેનમાં મુંબઈનાં પરામાં જવું અત્યંત ગિર્દીને કારણે અઘરું હતું, પરંતુ સવારે પરા તરફ જવાનું ઊલટા ટ્રાફિકને કારણે અઘરું નહોતું જણાતું. વળી મારવાડી વિદ્યાર્થીઓને હું એકાઉન્ટ્સનું ટ્યુશન આપતો, એ કારણે બેએક હજાર મળી રહેતા. એટલે મારું નભતું અને હું વેકેશનમાં પ્રવાસે જઈ શકતો.

જ્યારે મેં સિડનહામ કોલેજમાં નોકરી લીધી ત્યારે પ્રિન્સિપાલ મર્યટ હતા. મારી અગાઉ ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપક મુરલી ઠાકુર હતા તેવી મને ખબર હતી. જ્યારે મર્યટસાહેબને મળવા ગયો ત્યારે તેમણે પૂછેલું કે ગુજરાતી વિભાગમાં તમે કઈ રીતે કામ કરશો? કારણકે ગુજરાતીમાં તમારું લખાણ મેં 'કુમાર'માં વાંચ્યું છે અને અંગ્રેજીમાં, 'સન્ડે ટાઇમ્સ'માં તમારાં બે-એક લેખ વાંચ્યા છે.

મેં કહ્યું, મુરલીસાહેબની સલાહ પ્રમાણે કામ કરીશ. એ તો ઘણા નારાજ થયા. કહે, એનું નામ સુધ્યાં લેશો નહિ. તમારે સ્વતંત્ર રીતે ગુજરાતી વિષય શીખવવાનો છે.

મને ખબર નહિ કે મુરલી ઠાકુર અને મર્યટસાહેબને બનતું નહિ. પાછળથી ખબર પડેલી કે મુરલી ઠાકુરે, રાજીનામું આપ્યાથી ખાલી પડેલી જગ્યાએ મને નોકરી મળેલી. વધુ તપાસ આદરી ત્યારે જાણવા મળ્યું કે તેમની પૂર્વે ઉમાશંકર જોશી સિડનહામમાં ગુજરાતી શીખવતા હતા. એટલે હું મજાકમાં કહેતો કે જુઓ

આ વિભાગની શી વલે થઈ છે! ક્યાં ઉમાશંકર જોશી, ક્યાં મુરલી ઠાકુર? આવા દિગ્ગજો પછી સુનીલ કોઠારી શું નામ કાઢવાના?

પરંતુ વિદ્યાર્થીઓને વશ કરવાનો કીમિયો મેં શોધી કાઢેલો. ભૂપેન અને હું સિડનહામમાં ઇન્ટર કોમર્સની પરીક્ષા માટે અભ્યાસ કરવા ગયેલા. બી.એ. પછી ત્યારે એક વર્ષમાં બી.કોમ. કરી શકાતું. ત્યારે મર્કન્ટાઇલ લૉ શીખવતા પ્રોફેસર દેસાઈની વિદ્યાર્થીઓનાં નામ યાદ રાખવાની તરકીબ મને ગમી ગઈ હતી. પ્રોફેસર દેસાઈ વિદ્યાર્થીઓનાં નામ લઈ કહેતા, Well Behram there, will you explain what this legal term means? બેહરામ ચમકી જતો અને ગેંગે ફેફે થઈ ઉત્તર આપતો. મારે તેવી ધાક નહોતી જમાવવી. માત્ર વિદ્યાર્થીઓની મૈત્રી કેળવવી હતી. એટલે મેં વિદ્યાર્થીઓનાં નામ યાદ રાખવાની ટેવ પાડી.

વિદ્યાર્થીઓને ભારે કુતૂહલ રહેતું. સર ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ છે અને કેમ ગુજરાતી શીખવે છે? હું ચબરાકિ યો પણ હતો. અંગ્રેજી ફાંકડું બોલતો. શરૂમાં તો વિદ્યાર્થીઓએ મને પજવવાની તરકીબો કરેલી. પરંતુ ગુજરાતી શીખવતાં હું અંગ્રેજીમાં ફટકારી કહેતો, ‘Hemant, please answer my question,’ અને તરત હેમંત ધોરડા (આજના સુખ્યાત કવિ) નામના વિદ્યાર્થીને ઊભા થવા કહેતો. ધોરડાના પિતા સંગીતકાર હતા અને મને જાણતા હતા.

એક હરીશ ભાટિયા નામે વિદ્યાર્થી હતો. તેને હિમાલયના trekkingનો શોખ એટલે તે નવનીતભાઈને ઓળખતો. નામો યાદ રાખવાથી વિદ્યાર્થીઓ સાથે મૈત્રીભાવ કેળવી શક્યો. રિસેસમાં કેન્ટીનમાં હું તેમને નિમંત્રી સાથે CocaCola પીતો, વાતો કરતો, અને અમે ગમ્મત કરતા. આમ હું easily accessible હોવાથી વર્ગો લેતાં મને કશી અગવડ પડતી નહિ.

કોમર્સ કોલેજમાં મરાઠી વિદ્યાર્થીઓ મરાઠીમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે કોઈ નવલકથા શીખતા હતા. જેમ ગુજરાતી હું ભણાવતો, તેમ મરાઠી નીલા ભાગવત. અમે બન્ને અમારા નૃત્ય-સંગીત-પ્રેમને કારણે મિત્રો બન્યાં.

નીલા દેખાવડી. વળી સારો કંઠ ધરાવતી. સાહિત્ય ઉપરાંત અન્ય વિષયોમાં પણ તેને રસ હતો. મારા મિત્રવર્તુળમાં મેં તેનો પરિચય રસિકભાઈ શાહ, ભૂપેન, ગુલામ વગેરે જોડે કરાવ્યો હતો. તેને પણ નૃત્યમાં રસ હતો. તેણે અને ફિલ્મકાર અરુણ ખોપકરે લગ્ન કર્યાં હતાં. બન્ને મારી સાથે નૃત્ય-સંગીતના કાર્યક્રમો જોવા આવતાં. નીલા થોડો વખત કથકના મહાન ગુરુ લચ્છુ મહારાજ પાસે કથક પણ શીખી હતી. તે વર્ષોમાં કથકલી પર અદ્વિતીય પુસ્તક લખનાર લેખક શ્રી ભરત આયર તેમના પડોશી હતા. તેમનો પરિચય મેં નીલા-અરુણને કરાવ્યો હતો. એ વર્ષોમાં આ બધી મૈત્રીઓને કારણે દિવસો આનંદમાં વીતતા હતા.

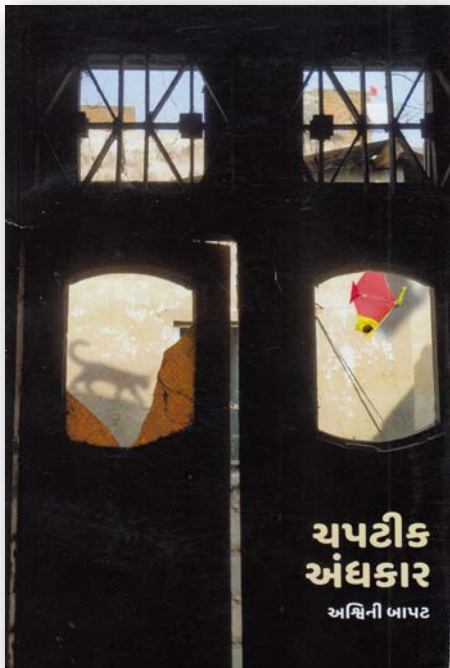
* ક્ષિતિજ સંશોધન પ્રકાશન કેન્દ્ર દ્વારા ટૂંક સમયમાં પ્રગટ થનાર સુનીલ કોઠારી-લિખિત પુસ્તક ‘નૃત્યયાત્રા’ના એક પ્રકરણનો અંશ.

(‘એતદ્’, ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બર ૨૦૨૦)

ચપટીક અંધકાર

અશ્વિની બાપટ

'રાત'નો શબ્દાર્થ
 હવે કાલબાહ્ય
 થવા માંડ્યો છે.
 નથી હવે એ કાળી
 ઘોર અંધારી
 કે ચાંદની
 કે કામણગારી
 હવે ઓલવાતો નથી પ્રકાશ ચારેકોર
 આઠેઆઠ પહોર
 રાતના રસ્તાઓ પર
 જે પ્રકાશધોધ
 ને જે કેડે ચપટી અંધારું છે
 તે છે આંખની ભીતર બિડાયેલું
 પોતીકું
 ઘરના શયનખંડ જેવું
 હું આંખ બીડું ત્યારે જ ખીલે
 ને તેય લબૂકઝબૂક
 હજી જોયું ન જોયું ત્યાં જ
 ઊંઘમાં તણાઈ જાય
 જેમ કોઈ સત્ય
 અલપઝલપ દેખાઈને
 હણાઈ જાય
 માહિતીના ધોધમાર પ્રકાશમાં.

(ચપટીક અંધકાર, ૨૦૨૦)-માંથી

*Yokugo no onna (Woman at Her Bath),
by Hashiguchi Goyō (1915)*

Shinsui Ito 1898-1972.jpg

ઘણાં બધાંને હજુ યાદ હશે વાઘી, મદારી, નટ, બજાણિયા, સરાણિયા, વણઝારા, કાંગસિયા, ગાડલિયા, ડફેર આદિ અનેક પ્રકારના વ્યાવસાયિકો જે પોતાના હુન્નર સાથે ગામેગામે ફરતા અને સમાજને ઉપયોગી વસ્તુઓ બનાવી આપતા, મનોરંજન કરાવતા—એમ અનેક રીતે સહાયભૂત થતા...

આપણા સમાજમાં, આપણી આસપાસ, આપણી નજર સામે જીવન માટે ઝૂરતા-ઝૂમતા એવા આ વિચરતા—વિમુક્ત સમુદાયનો મિત્તલ અહીં પરિચય કરાવે છે, સ્વજનોનો પરિચય કરાવતી હોય એ રીતે. આમ પણ આ આપણાં સ્વજનો જ છે, વગડે રણતાં સરનામાં વિનાનાં આ સમુદાયોને—સ્વજનોને આપણે આવકારવાનાં છે...

અહીં મિત્તલ પોતે જ પોતાની આ યાત્રાનો આંસુમાં ઝબોળેલી કલમથી અણસાર આપે છે. વેદનાની અનુભૂતિના હસ્તાક્ષર જેવા એના આ લખાણને વાંચતાં વાંચતાં જ્યારે ‘વાહ—’ બોલી ઊઠવાનું મન થાય છે ત્યારે હકીકતમાં તો એ વેદનાની પરાકાષ્ઠાના પ્રસંગનું વર્ણન હોય છે. એના આલેખનને વખાણીએ છીએ ત્યારે ત્યારે ઘડીભર ‘વાહ’ તો બોલાઈ જાય છે, પણ પછી તરત એ વેદના આંખો ભીંજવી દે છે.

માધવ રામાનુજ

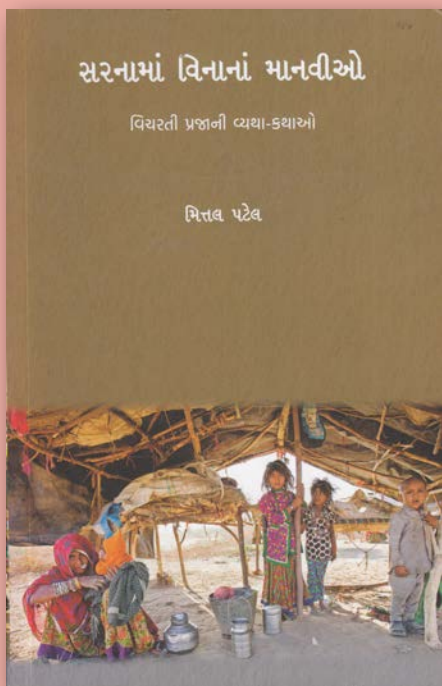
ISBN 978-81-946753-3-4

₹ 175

“આ આપણી આગળ ચાલે છે ને એ કોયતા.” ‘અચ્છા, આ કોયતા!’ એવું મનોમન પુછાઈ ગયું, કારણ કે મેં કલ્પેલા કોયતા તો આવા નહોતા. ભલે એ શેરડીના ખેતરમાં કામ કરે પણ શરીરે હ્રષ્ટપુષ્ટ અને કપડાં પણ ઠીક ઠાક—એવા મેં ધારેલા, જ્યારે આ તો જુદા જ ભળાયા. ખેર, મારે એ બધી માથાફૂટમાં નહોતું પડવાનું. મારે તો એમની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવાનો હતો. મને ‘ચરખા’ સંસ્થાની ફેલોશિપ પણ એ માટે જ મળી હતી.

જોકે કોઈ માણસની ઓળખ એ જે કામ કરે છે તે કામમાં વપરાતા સાધનથી થાય તે જરા અજુગતું લાગતું હતું. શેરડીના ખેતરમાં કામ કરનાર કામદારો શેરડી કાપવા માટે જે સાધન વાપરે એને કોયતો કહે. પણ આ કોયતો જે સાધનનું નામ હતું એ શબ્દ માણસની ઓળખાણ ક્યારે બની ગયો તેની કોઈને ખબર નથી. ઇતિહાસનાં પાનાં કંફોસતાંય આનો એકેય ઉલ્લેખ જડતો. નથી.

૨૦૦૪માં ‘ચરખા’ સંસ્થાના સંજયભાઈ દવેએ ફેલોશિપ માટે મારી પસંદગી કર્યા પછી ગુજરાતમાં અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં કામ કરતા કામદારોના પ્રશ્નોને જાણનાર તજજ્ઞો સાથે મારી બેઠક કરાવી. સુરત-સ્થિત ‘નવસર્જન’ સંસ્થાના ફાધર સ્ટેની પણ એમાં હતા. મારે શેરડી-કામદારોની સ્થિતિ વિશે અભ્યાસ કરવાનો છે એ જાણ્યા પછી એમણે મને મદદરૂપ થવાની ખાતરી આપેલી. તેમની ખાતરીને આધારે ક્યારેય ન દીઠેલા શેરડી-કામદારોના પડાવ તરફ ‘નવસર્જન’ સંસ્થાના કાર્યકર મુકેશ સાથે હું નીકળી પડી.

કામદારો વિશે સામયિકોમાં આછું-પાતળું વાંચેલું એટલે એક જુદો રોમાંચ પણ હતો. જોકે શેરડી-કામદારોની સ્થિતિ વિશે અભ્યાસનું સાંભળી ફાધર સ્ટેનીએ ‘કેમ આ જ કામદારોનો અભ્યાસ કરવો છે?’ એવું પૂછેલું અને એ વખતે સૂઝ્યો એવો જવાબ આપેલો કે, ‘એમની સ્થિતિ ખરાબ છે, એમને વિશે ઘણું વાંચ્યું છે’. આટલું કહીને ફાધર આગળ કશું પૂછે એ પહેલાં મેં એમને પૂછ્યું, ‘આ કામદારો ક્યાં રહે?’

“શેરડીનાં ખેતરોમાં કે એની નજીકમાં.”

“અચ્છા... ત્યાં શામાં રહે?”

“ટેન્ટમાં.”

મનોમન ટેન્ટ એટલે મિલિટરીના ટેન્ટ એમ માનેલું. સુગર ફેક્ટરીના સભાસદો કામદારોને લાવતા ને એ લોકો જ એમની રહેવાની સગવડ કરતા. આ કામચલાઉ ટેન્ટસિટીમાં લાઈટ, પાણી ને અન્ય સગવડો હોવાનું મેં માની લીધેલું. અમદાવાદથી બે થેલા લઈને નીકળેલી: એકમાં પુસ્તકો ને હું રહી કપડાંની શોખીન એટલે બીજામાં કપડાં ઠાંસ્યાં હતાં. નવેમ્બર મહિનો હતો. સખત ઠંડી પડતી હતી, પણ ઓઢવાનું ને પાથરવાનું ટેન્ટમાં રહેતા કામદારો આપશે એમ મેં મનોમન ધારેલું. એટલે ઓઢવા-પાથરવાનું લેવાની દરકાર જ નહોતી કરી. આ અંગે કોઈને પૃચ્છા પણ ન કરી.

સુરતથી હું અને મુકેશ કીમ ચોકડી પાસેના એક ગામમાં આવેલા શેરડી-કામદારોના પડાવમાં જવા બસમાં બે ઠાં. કામદારો સાથે ભળી જવા શું કરીશ ને રાતના ક્યું પુસ્તક વાંચીશ એવા કાંઈ કેટલાય રંગબેરંગી ખ્યાલો બસમાં બેસતાંવેંત શરૂ થઈ ગયા. આખરે એક ગામ આવ્યું ને બસ થોભી. અમે બસમાંથી ઊતર્યા. મુકેશના ખભે એક નાનકડી બેગ હતી. એણે મારી પાસેના બે થેલામાંથી એક ઉપાડી લીધો અને બીજા સાથે હું ચાલવા લાગી.

સાંજ ઢળી રહી હતી. ત્યાં મારી આગળ ચાલતા એક સ્ત્રી-પુરુષ-યુગલ સામે આંગળી ચીંધીને મુકેશે કહ્યું, “આ આપણી આગળ ચાલે છે ને એ કોયતા”.

પુસ્તક અને સામયિકમાં વાંચેલાં કોયતાઓને મુકેશે આજે પ્રત્યક્ષ બતાવ્યાં. કામદારોની એક જોડીને કોયતા તરીકે ઓળખવામાં આવતી. આ કોયતાની જોડીમાં પતિ-પત્ની, ભાઈ-બહેન, ભાઈ-ભાઈ : જોડી એ કોયતાની ઓળખ, અને મેં વાંચ્યું હતું કે એમને વેતન પણ જોડીના હિસાબથી જ ચૂકવાતું.

લગભગ બે કિલોમીટર ચાલ્યા હોઈશું ત્યાં મુકેશે કહ્યું, “બેન, પેલ્લો દેખાય એ પડાવ”. જોઈને હું તો ડઘાઈ ગઈ. ત્યાં ક્યાંય લશ્કરી ટેન્ટ નહોતા. વાદળી મીણિયાં ને લાકડાંના ટેકે ટેકવેલાં લગભગ બસો જેટલાં ઝૂંપડાં. આમ તો ઝૂંપડાં પણ ન કહેવાય, ખાલી પ્લાસ્ટિકથી કામદારો પોતાની જાતને ઢાંકતા હોવાનું જણાતું હતું. આ મીણિયાના તંબુમાં વાંકા જ ઊભા રહેવાય. સીધા ઊભા રહેવાય એટલી ઊંચાઈવાળો એકેય તંબુ ત્યાં નહોતો. હા, એક છાપરું જરા જુદું તરી આવતું હતું. બાકી બધે વાદળી પ્લાસ્ટિકની ચાદર પથરાયેલી હતી. પડાવની નજીક પહોંચી ત્યારે સમજાયું કે અહીં ક્યાંય દીવાબત્તી નથી કે નથી પીવાનું ચોખ્ખું પાણી. નાહવા-ધોવાની કે અન્ય કોઈ સગવડ પણ

ત્યાં નહોતી. પડાવના પ્રથમ દીદારે કામદારો સાથે રહેવાના મનસૂબા ઉપર પાણી ફેરવી દીધું. મારી કલ્પના અને હું જે જોઈ રહી હતી તે બંનેને એકબીજા સાથે કોઈ સરખાપણું નહોતું. પડાવની હાલત જોતાં અહીં એક દિવસ પણ રોકાવાનું મારાથી નહીં થઈ શકે તે નક્કી થઈ ગયું.

હવે કામદારો સાથે રહીને તેમની સ્થિતિ જાણવાની મારી જિજ્ઞાસાને બાજુએ મૂકી દિવસ દરમિયાન તેમની સાથે વાત કરીને રાતના જ સુરત પાછા ફરવું એવું મનોમન નક્કી કર્યું. પણ આ બધાં આયોજન તો આગામી દિવસોનાં હતાં.

આજે તો શિયાળાના ટૂંકા દિવસને લીધે અને સુરતથી નીકળતાં મોડું થયું તેથી પડાવ પર પહોંચતાં પહોંચતાં જ સાંજ ઢળી ગઈ. પડાવની સ્થિતિ જોઈને રાત નહીં રોકાવાનું તો નક્કી જ થઈ ગયું, પણ અહીં સુધી આવી છું તો આ પડાવમાં રહેતા કામદારોની પરિસ્થિતિની માહિતી કામદારો કે મુકાદમ પાસેથી મેળવી લઉં તો કાલે સવારે મારે પાછા આ પડાવમાં આવવું ન પડે અને કાલે બીજે ગામ જઈ શકાય. આવા નિર્ધાર સાથે અમે મુકાદમનું સરનામું મેળવીને સીધા એને છાપરે પહોંચ્યાં.

મુકાદમ આ કામદારોને તેમનાં ગામોમાંથી વીણી લાવતો અને સુગર ફેક્ટરીના સભાસદો અને કામદારોની વચ્ચે સેતુની ભૂમિકા ભજવતો. વસાહતનાં અન્ય છાપરાં કરતાં મુકાદમનું છાપરું જરા સારું હતું. ખજૂરીના પાનથી એણે વ્યવસ્થિત છાપરું બાંધ્યું હતું. બહાર એણે નાનકડી દુકાન બનાવી હતી. જેમાં નાનાં નાનાં પડીકાંમાં તેલ, મરચું, દાળ, ચોખા, બટાકા, ડુંગળી તથા બીડી-તમાકુ વગેરેનું વેચાણ થતું હતું. દુકાનમાં રાખેલા સામાનથી જ પડાવમાં રહેતાં માણસોની દરિદ્રતાનો ખ્યાલ આવી જતો હતો.

દુકાન પર બેઠેલા માણસને મુકેશે આદિવાસી બોલીમાં મારો પરિચય આપ્યો. એમણે મારી સામે જોયું. મુકેશે કહ્યું, “આ મુકાદમ છે”. એટલે મેં એમને જરા ઠાઠથી પત્રકારત્વની વિદ્યાર્થિની તરીકેનો મારો પરિચય આપ્યો. બિચારો મુકાદમ મને પત્રકાર સમજ્યો. એટલે થોડો ગભરાયો, પણ મોઢા પરથી એણે જરાય કળાવા ન દીધું કે એ ડર્યો છે. એણે મક્કમતાથી કહ્યું, “અહીં કશુંયે લખવા જેવું નથી, તમે નીકળો.” હું એમને સમજાવી રહી હતી કે મારે કશુંયે ખોટું નથી લખવાનું. આમને વેતન શું મળે? ક્યાંથી એ લોકો આવે? અહીં કેમ આવવું પડે છે?—એવું બધું જાણવું છે. પણ આવી કોઈ જ માહિતી આપવામાં મુકાદમને રસ નહોતો. હું ત્યાંથી કેમ કરી જતી રહું તેમાં જ તેને રસ હતો એટલે એણે બેસવાનુંયે ન કહ્યું, શું કરવું એની મૂઝગણ ચાલતી હતી. આમેય ત્યાં રહી શકાય એવું નહોતું. પરત તો જવાનું જ હતું, પણ થોડી માહિતી મળી જાય તો ઠીક રહે તેથી હું મુકાદમ પાસેથી માહિતી મેળવવા એને સમજાવવા કોશિશ કરી રહી હતી.

ત્યાં એક ભાઈ પોતાના નાના બાળકને કેડમાં તેડીને રડતોરડતો મુકાદમ સામે આવીને ઊભો. એના મોઢા પર કોઈએ મૂઢ માર માર્યો હોય તેવા ઘા થયા હતા અને લોહી નીકળતું હતું. કેડમાં તેડેલા બાળકના શરીરે કાંટા ભોંકાયેલા હતા, એને સખત પીડા થતી હતી એટલે એ જોરજોરથી રડતું હતું. મુકાદમની સાથે પડાવમાં આવી પહોંચેલા કામદારોને અમે સૌ એને ઘેરી વળ્યાં. પેલો ભાઈ રડતાંરડતાં પોતાની બોલીમાં સતત કંઈક બોલ્યે જતો હતો. એની ભાષા મને સમજાતી નહોતી. પણ એની સાથે કાંઈક અજુગતું બન્યું છે તેનો ખ્યાલ સ્થિતિ જોતાં આવી રહ્યો હતો. મેં મુકેશને પૂછ્યું, “શું થયું છે? અને કેમ રડે છે?”

મુકેશે જે જણાવ્યું એ સાંભળીને પગ નીચેથી ધરતી સરી ગયાનું લાગ્યું.

બેતરમાં કામ કરીને પતિ-પત્ની પોતાના બાળક સાથે પડાવ તરફ આવી રહ્યાં હતાં. કામદાર બહેને બાળકને પોતાની કેડે તેડ્યું હતું. અંધારું થવા આવ્યું હતું. બંનેની આગળ-પાછળ દૂર દૂર સુધી કોઈ દેખાતું નહોતું.

અચાનક એક મોટર-બાઈક આવી અને તેમની પાસે ઊભી રહી. બાઈક પર બેઠેલા બે હટ્ટાકટ્ટા પુરુષો નીચે ઊતર્યા ને કામદારની પત્નીને ખેંચીને સીધી જ બાઈક પર બેસાડી દીધી. પત્નીની કેડમાં તેડેલું બાળક ક્યારે વાડમાં ફેંકાઈ ગયું એનોય કામદાર ભાઈને ખ્યાલ ન આવ્યો. આમ તો પતિ-પત્ની બંનેએ પેલાની ચુંગાલમાંથી છૂટવા ઘણા ધમપછાડા કર્યા પણ એ બંનેના જોર સામે આ હાડપિંજર જેવા માણસોનું કશું ચાલ્યું નહીં. હાથાપાઈમાં કામદાર ભાઈને ઘણું વાગ્યું. એની તાકાત બાઈક-ચાલકો સામે લડી શકે તેવી નહોતી, એને ધક્કો મારી વાડની બાજુમાં હડસેલી દેવાયો અને એની નજર સામે જ તેની પત્નીનું મોઢું દબાવી તેને બાઈક-ચાલકો ઉપાડી ગયા.

આખી વાત સાંભળીને હું ડરી ગઈ. જે રસ્તેથી કામદાર પતિ-પત્ની આવી રહ્યાં હતાં તે રસ્તેથી જ હું પંદર મિનિટ પહેલાં પડાવ પર પહોંચી હતી. આ ઘટના મારી સાથે પણ ઘટી શકી હોત. આ વિચારમાત્રથી મારાં રૂંવાડાં ઊભાં થઈ ગયાં.

શહેરમાં આવી કોઈ પણ ઘટના ઘટે તો તુરત પોલીસને જાણ કરવામાં આવે અને પોલીસ થોડી મોડી પણ આવે ખરી. એટલે અહીં પણ પોલીસ હમણાં આવશે તેવું મને લાગ્યું, વળી થોડી વાર કામદાર ભાઈની રોકકળ ચાલી. બધાંએ એને આશ્વાસન આપ્યું. આ ઘટનાક્રમ લગભગ અરધો કલાક ચાલ્યો પછી ભીડ વીખરાઈ ગઈ. ભીડ સાથે પેલા કામદાર ભાઈને જતા જોઈને મેં મુકેશને પૂછ્યું : “આ બધાં કેમ જતાં રહ્યાં? પોલીસ કેમ ન આવી?”

“આ લોકો પોલીસ-ફરિયાદ ન કરે. કરે તો આવતી સિઝનમાં મુકાદમ એમને કામ પર ન લાવે.”

“પણ પેલા ભાઈની પત્નીને ઉપાડી ગયા એનું શું?”

“મેં પણ આ લોકોને એ જ પૂછ્યું, પણ એ લોકોના કહેવા પ્રમાણે એ તો પાછી આવી જશે.”

આ સાંભળીને મારા મનમાંથી ચીસ નીકળી ગઈ. આ કેવા લોકો છે? શા માટે આ બધું સહન કરે છે? બધાંને ભેગાં કરીને આ બધું કહેવાનો વિચાર પણ આવ્યો, પણ અજાણી જગ્યા પર આવા ઉધામાથી કંઈ તકલીફ થાય તો?—એવી દહેશતે હું અટકી. આટલી ઉંમરમાં પહેલી વાર હું આટલી બધી ગભરાઈ હતી.

પડાવની સ્થિતિ જોઈને અહીં રાત ન રોકાવાનું નક્કી કર્યું હતું. પણ નજર સામે બનેલી આ ઘટના પછી જે રસ્તે ગામમાં આવી હતી ત્યાંથી

રાત્રે સુરત જવાની હિંમત જ ન થઈ. અંધારું થઈ ગયું હતું. છાપરાં આગળ ત્રણ ઈંટોમાંથી બનાવેલા ચૂલા ધીમેધીમે સૌ પેટાવી રહ્યાં હતાં. ચૂલાના અજવાળા સિવાય બીજું અજવાળું ખાસ જણાતું નહોતું. હા, મુકાદમના ઘરે કેરોસીનના દીવા બળતા હતા. બાકીનાં કોઈને આ સૌભાગ્ય સાંપડ્યું નહોતું. આ પડાવમાં જ રાત ગાળવાનું મેં મુકેશને કહ્યું, એણે બદલાયેલા નિર્ણય સામે એકેય સવાલ કર્યો નહીં. પણ અહીં અમે કોઈને ઓળખતાં નહોતાં; કોને ત્યાં રોકાવું એ પ્રશ્ન હતો. જોકે મુકાદમને ત્યાં રોકાણની વ્યવસ્થા થઈ જશે તેવું સુરતથી નીકળતાં મુકેશે કહેલું એટલે એ ભરોસે દોઢ મહિનો શેરડી-કામદારોની વચમાં રોકાવાનો મેં નિર્ણય કરેલો.

જોકે મુકાદમ સાથે વાત કર્યાનો અનુભવ ઠીક નહોતો. એ પોતાને ત્યાં રોકાવા દેશે કે કેમ તે પ્રશ્ન હતો. પણ સાંજે બનેલી ઘટના પછી એ રોકાવાની ના નહીં પાડે એવું અમને લાગ્યું. મુકાદમને મેં અહીંથી પાછા જતાં ભય

લાગે છે એ અંગે વાત કરી, ને એના છાપરે રાત રોકાવા દેવા વિનંતી કરી, પણ એ ટસનો મસ ન થયો. રાત ગાઢ થઈ રહી હતી તેમતેમ ઠંડી વધી રહી હતી. સૂવા માટે આ પડાવમાંથી કોઈનાય છાપરાની છત નહીં મળે તો શું થશે તે વિચારમાત્રથી ડર લાગી રહ્યો હતો. વળી ઓઢવાનું ને પાથરવાનું આ લોકો આપશે એમ વિચારીને હું કશું લાવી નહોતી; લાવી હોત તો પડાવની બાજુમાં જ ખુલ્લામાં સૂઈ જાત, પણ એ વિકલ્પેય નહોતો. શું કરવું તેની મૂઝવણ હતી.

મુકેશે કહ્યું, “મારા વતન બાજુનું કોઈ હોય તો જોઈ આવું”. એમ કહીને તે છાપરાંઓ તરફ ચાલ્યો. હું મુકાદમના છાપરાથી થોડે દૂર ઊભી હતી. એક વખત માટે તો મુકાદમને જઈને કહેવાનું મન પણ થઈ ગયું કે ‘હું પત્રકાર નથી અને મારે કશુંયે છાપવું નથી. મહેરબાની કરીને મને આજની રાત રોકાવા દો.’ પણ મારી અંદરનો અહંકાર મને આમ કરતા રોકી રહ્યો હતો. આખરે મનમાં કશાય વિચાર વગર હું છાપરાંઓ તરફ ચાલી. એક બહેન તેના છાપરા બહાર રસોઈ બનાવતી હતી તેની પાસે જઈને તેને સીધું જ પૂછ્યું, “આજની રાત તમારા છાપરામાં રોકાવા દેશો?”

એ ના પાડી દેશે તો શું કરીશ તેવો વિચાર એક પળ માટે આવ્યો, પણ સુખદ આશ્ચર્ય વચ્ચે એણે ‘મારા વરને પૂછવું પડશે કે ફલાણાને પૂછવું પડશે’ એવા કોઈ જ જવાબ આપ્યા વગર, તત્ક્ષણ હા પાડી દીધી.

અમદાવાદમાં આ જ બહેને મારે ઘરે આવીને આવી રીતે રાત આશરો આપવા પૂછ્યું હોત તો હું એને હા પાડત? આ પ્રશ્ન એ વખતે થયેલો, ને આજેય એ ઘટના યાદ કરું તો મનમાં થાય છે.

બહેન પાસે પથારી કરવા ગોદડું નહોતું. પ્લાસ્ટિકની એક કોથળી એણે પાથરી બીજી મને આપી. છાપરામાં એક ખૂણામાં સૂંડલો પડ્યો હતો. જેની નીચે એણે મરઘાં રાખ્યાં હતાં. એ મરઘાંની બાજુમાં કોથળી પાથરી એણે સૂઈ જવા કહ્યું. મારી બાજુમાં એણે પણ કોથળી પાથરી. છાપરામાં વધુ જગ્યા નહોતી આથી એનો ઘરવાળો અને મુકેશ બહાર સૂવાના હતા. બહેને પોતે પહેરેલી સાડી કાઢી ઓઢી લીધી અને સાડી ઉપર લીલા રંગની એક શાલ નાખી. આ સાડી અને શાલ ઠંડી રોકવા માટેનાં પ્રતીક જ હતાં; બાકી, આ ગાભાથી ઠંડી રોકાય એવું હતું જ નહીં. મારી પાસે તો ઓઢવાનુંયે નહોતું. ઠંડી સખત હતી. આખરે લાવી હતી તે બધાંય કપડાં ઉપરા-ઉપરી પહેરીને સૂવા કોશિશ કરી, પણ ધરતીનું પાથરણું અને આભનું ઓઢવાનું મને બહુ ફાવ્યું નહીં.

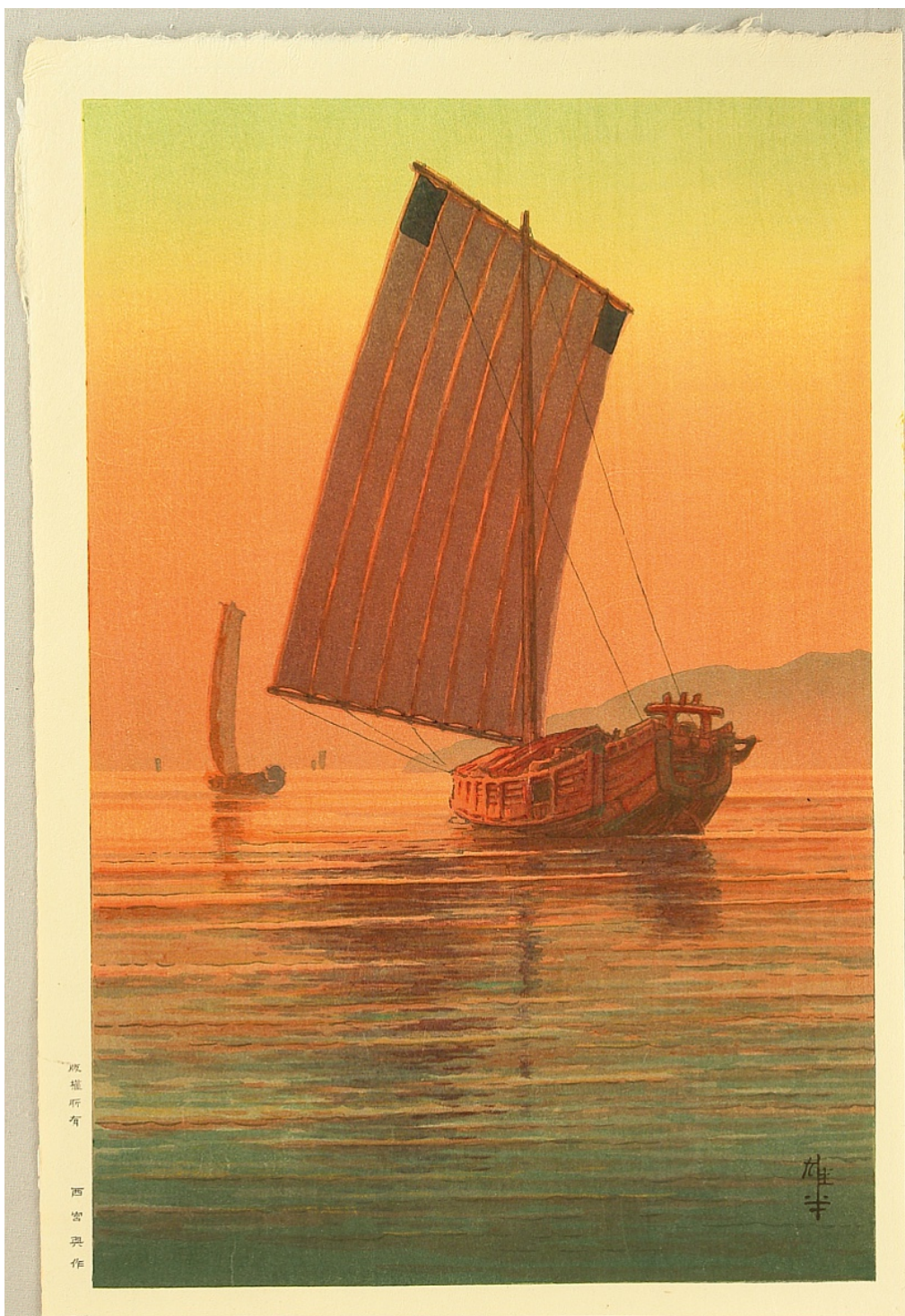
જેને સદાય સૌએ ધુત્કાર્યાં છે એવાં વંચિતોની વસાહતમાં ભલાભલા તવંગરોને શરમાવી દે એવી વિશાળ હદ યવાળી મહિલાની બાજુમાં ઉઘાડી આંખે ઝટ સૂરજ ઊગે એની પ્રતીક્ષામાં હું સૂતી હતી. ઝટ સૂરજ ઊગે ને અહીંથી ભાગી જવાના સંકલ્પ સાથે મનોમન. ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરતાંકરતાં એ ગોઝારી રાત મેં માંડ પસાર કરી...

(સરનામાં વિનાનાં માનવીઓ, ૨૦૨૦)

By UTAMARO (1750 - 1806)

Yuhan Ito 1882-1951

પ્રિય નરેશ,

ગોવાના સાગરતટે સાથે સાથે ભટકેલા ત્યારે અંદાજ નહોતો કે તારી ડાયરી વિશે આમ કાગળ લખવા બેસી જઈશ! એ બે-ત્રણ દિવસના સહવાસ અને પછીના દિવસોનો આપણો એકધારો સંપર્ક ખરો; સાતત્યપૂર્વકનો પણ. પણ, આ ડાયરી વાંચ્યા પછી હું એમ કહીશ કે ‘આ’ નરેશનો પરિચય મને નહોતો! ‘નરેશભાઈ’, ‘તમે’ જેવાં નામ- સર્વનામો એટલે જ ખરી પડ્યાં અને કેવળ એકવચનમાં સંબોધન કરવાનું મન થાય એટલો અંતરંગ અને અંગત આમાં મને તું લાગ્યો. ડાંગના અરણ્યવાસનો ઉપાધિયોગ આ રીતે સમાધિયોગ બની રહેશે એવું તો તેં પણ નહીં ધાર્યું હોય ને! ડાંગવનોમાંથી ફરી રાજવન (ગાંધીનગર) થઈને તું હવે નર્મદવનમાં ‘સ્થિર’ થયો! ડાંગના થડમાં આવીને વસવાનું બન્યું. હડી કાઢીને ફરી ડાંગમાં જઈ શકાય એવી સગવડ પણ થઈ; છતાં, તારા એ દોઢ-બે વરસના ડાંગનિવાસમાં રેખાંકિત થયેલો સમય, એ સમયનું તારું આંતરજીવન અને બદલાતાં જીવનધોરણ વચ્ચે એક સ્થળ તારી અંદર જે રીતે ઝમીને જામી ગયું એનો સુંદર પરિચય તારી ડાયરીમાંથી થયો. ‘ડાયરી’ સ્વરૂપ વિશે અંગત રીતે મારો અભિપ્રાય જરી જુદો હતો. એમાં અંગતની સામે, અંગતે રચેલી ‘બીજી’ દુનિયા, ‘બીજી’ વ્યક્તિઓને, બીજા વિશેના અભિપ્રાયોને સ્પષ્ટ કરવાનો મોકો નથી હોતો અને મોટા ભાગે હાલ-નિસાસા અને બળતણિયા પ્રકૃતિના માણસોના ઉકળાટ ઠાલવવાનું એક હાથવગું માધ્યમ છે, એમ હું માનતો. પણ હવે, વિચારતાં એવું લાગે છે કે આ માધ્યમની અનૌપચારિકતા વ્યક્તિના અનેક રંગો ઝીલવા માટે અને આપણાં જેવાં અનૌપચારિક વ્યક્તિત્વોને વ્યક્ત થવા ઘણું અનુકૂળ માધ્યમ છે. તેં એનો સારો એવો કસ કાઢ્યો છે.

ડાંગમાં પંદરેક દિવસ સ-પરિવાર રખડ્યો છું. સનસેટ પોઇન્ટ પાસેની સરકારી વસાહતમાં રહીને સૂર્યોદયો-સૂર્યાસ્તો જોયા છે પણ ડાંગનું એ દર્શન તો મુલાકાતીનું, પ્રવાસીનું! તું ‘નિવાસી’ બની શક્યો અથવા, તારા ભાગે એ આવ્યું ત્યારે વાંચનાર તરીકે અમે ‘પ્રવાસી’ બન્યા! સ્થળ-સમય અને સંદર્ભો તારામાં થઈને આવ્યાં એટલે એને એક નિજી મહોર લાગી.

ડાંગ નિમિત્તે આ ડાયરીમાંથી ઊપસ્યું તારું અંતરંગ વ્યક્તિત્વ; તારા મિજાજ અને અવસ્થાનાં સ્વાભાવિક ચિત્રો; તારો વિચાર, તારું સંવેદન, તારું નિરીક્ષણ, તારા વિશે તારું પરીક્ષણ. એક જગ્યાએ તેં લખ્યું છે : ‘જાણે કે મારામાંથી નરેશપણું જ નીકળી ગયું છે અથવા વિસ્તરી ગયું છે.’ અહીં તું તારામાં ડૂબ્યો, વર્ષોના પટમાં ઘૂમી વળ્યો – એ તો ખરું, પણ પેલું સંકુચન-

વિસ્તરણની અવઢવવાળું ઢાંક્યા વિનાનું તારું વ્યક્તિત્વ અહીં ઓળખાય છે. ‘હું અંદરથી ખોવાઈ ગયો કે શું? કેમ નથી થઈ શકતો હું અભિવ્યક્ત?.. મનમાં ભરી’તી એ સિસૃક્ષા ક્યાં ગઈ?... શું મારામાં શક્તિ ઓછી છે? સંવેદનવિશ્વ સીમિત છે? ક્યારેય ક્યાંય પાછળ નહીં રહેનારો, બધામાં અલગ તરી આવવાનો મારો સ્વભાવ બસ પાંચ-પંદર વ્યક્તિ પૂરતા વર્તુળમાં જ ખપી ગયો કે શું?’ – પેલો દાઝેલો નગરવાસી પછી અરણ્યવાસમાં કેટલાક સ્વસ્થ નિષ્કર્ષ પર પહોંચતો દેખાય છે. અજંપાને શબ્દનો દેહ મળતો અને શૂન્યમાંથી એકડો શીખતા બાળકનું ઉદાહરણ પણ તારી ડાયરીમાંથી મળે છે. ૨૫-૦૧-૦૮ની રાત્રે સાડા બારે લખાયેલી તારી વાતો વિસ્તારભયે અહીં ટાંકતો નથી, પણ એમાં પેલા ‘નરેશપણા’ના વિસ્તરણનું સ્વપ્ન છે ને આબાદ રીતે તારા જન્મારાના આરંભબિંદુ ધનાળાના પેલા ‘ખૂબ ખૂબ’ બોલ્યા કરતા પાગલમાં તારું ભવિષ્ય જોઈને મલકી ઊઠતા તને વાંચીને અમેય મલકી ઊઠ્યા, આહોભાવ સાથે! મનના ખૂણે પડેલી તારી નૈસર્ગિક સ્વપ્નિલ દુનિયા જોઈને!

આ ડાયરીનું બીજું રસપ્રદ કેન્દ્ર છે તમારા બેય જણાંના સહવાસનું. એ એક પ્રછન્ન સૂત્ર છે જાણે આ ડાયરીનું. જુદા જુદા સમયે જુદી જુદી રીતે આ એક્ત્વનો રાગ સંભળાયા કરે છે! તન્વી વિહીન અને તન્વી સહિતનો ડાંગ-દરબાર પોતપોતાની રીતે આસ્વાદ્ય છે! યક્ષત્વને પ્રાપ્ત કરીને દંડકારણ્યમાં વનવાસ વેઠતા, ‘સનસેટ’ નામની ટેકરીએ વિરહના પીડામિશ્રિત આનંદને અપનાવવા મથતા નરેશને મેઘને બદલે મોબાઇલ મળ્યો એટલે ગુજરાતી ભાષાને વિરહનાં વધુ કાવ્યો મળતાં રહી ગયાં! તારી એકલતામાં બાલ્યકાળથી ચાલ્યા આવતા અનુભવોનું એક મજાનું ચિત્ર અહીં રાત્રે આકાશના તારકગણોને સ્વજન ગણીને એની સાથે સંવાદ કરવાના અનુભવમાં ઊપસ્યું છે. એ તારા એકાંતવાસનું મધુર ચિત્ર છે. પછી અધમધરાતે ઘરવખરી સહિત આવી રહેલાં યક્ષિણીને વરસતા વરસાદમાં ‘વેલકમ’ કરવા જતા ‘ગૃહસ્થ’ નરેશને સ-પરિવાર ઊજવેલા ડાંગદિવસોમાં એક મજાનું ‘સેલિબ્રેશન’ છે. સેલિબ્રેશન ઓફ ટુગેધરનેસ. એમાં ડાંગ પણ બરાબર ઊજવાય છે, ‘પ્રેમ’તત્ત્વને સહારે સહારે.

ડાયરીનું ત્રીજું રસપ્રદ કેન્દ્ર – આમ તો મુખ્ય કેન્દ્ર – ડાંગ છે. તારી અંદરના પ્રવાસનું રોકડું નિમિત્ત ડાંગમાં તેં કરેલા અંતરિયાળ પ્રવાસો છે. ગીરમાળ, ગીરા, શબરીધામ, ખાલી ‘ચા’ પીને પાછા વળી આવ્યા તે મહારાષ્ટ્રનું નવાપુર! બારદા-ચનખલના એ લસરપટ્ટી જેવા ધોધ, ડાંગી સંસ્કૃતિ, ડુંગરદેવ એ સહાલેરના મેળા, ઋતુઓના રંગ, ફૂલોની ગંધ, સવાર-બપોર-સાંજ-રાત, અજવાળાં-અંધારાં, સાવ અડી શકાય એવા આકાશની લીલા, તમરાં-આગિયાની ગૂંથાતી ભાત... ડાંગની નવસંપદાને તેં ઘણો સમય પીધા કરી છે એની પ્રતીતિ ડાયરીમાં છે. પેલા બે ઉત્સવો તો તમારાં ભેળાં અમેય માણી આવ્યા. ‘રમણીય’ની ક્ષણે ક્ષણે બદલાતી, નવતાયુક્ત રૂપછટાઓ ડાયરીમાં સ્થળે સ્થળે ઝિલાઈ છે. એવી એક અનુપમ ચાંદનીમઢી ક્ષણ મને આ લાગી :

‘આ પહાડો પરનાં ઊંચાં તોતિંગ વૃક્ષો પોતાના મજબૂત હાથ આકાશ તરફ લંબાવીને જાણે બાલચંદ્રને ઉછાળી રહ્યાં છે. અમારા કોલેજિયન છોકરાઓ જ્યારે મસ્તીએ ચડે ને કોઈ મિત્રને હવામાં ઉછાળી ઉછાળીને ટોળામાં ઝીલતા હોય એવું દશ્ય છે આ! આ રાત મનોહર છે. તારા વધારે પ્રકાશમાન થવા મથીને હાજરી પુરાવે છે. હું ટહેલું છું એ મજાના છત્ર નીચે.’

...અમે પણ નરેશ.

બેય બાજુ ઝળૂંબતા ખડકો, બૂઠી સ્ત્રીના બોખા મોં જેવી ખીણો કાળમીઠ પથરાના અવનવા આકારો સર્જનવેળાની એ ક્ષણોને હૈયામાં ધરબીને બેઠેલા પથરા સાથે સંવાદ કરવાની તારી તાલાવેલી અને આગંતુકને અંગત ગણવા માંડેલાં વૃક્ષોનો તારી હાજરીમાંય ઝીણો ઝીણો ગણગણાટ અને એમની બોડીલેંગ્વેજ તું ઉકેલવા માંડ્યો હતો ડાંગમાં. આ ડાંગ વિશે તું સર્વથા મુગ્ધ નથી, ડાંગની મર્યાદાઓ પણ તારી નજરમાં આવી જ છે. એટલે ‘ડાંગ-ડાયરી’ પણ સંતુલિત થઈ છે. ૩૧મી ડિસેમ્બરની રાત ‘ઊજવતા’ લોકો, ગુજરાત કોલેજનાં ઊંચાં વૃક્ષો પર ‘બદલી’ પામ્યા વગર ઝૂલ્યા કરતી વાગોળો! કશું પૂછ્યા વિના પે’લાં બે ઇન્જેક્શન ધરબી દઈ પછી જ ‘ટ્રીટમેન્ટ’ કરતા ડાંગના ડોક્ટર! મોટા ટેબલનું ખાનું ખોલી એના ઉપર પગ ટાંગતા, કાયમી હસતું મોં રાખીને સ્નાયુઓ આપોઆપ એ જ મુદ્રામાં સ્થિર થઈ ગયેલા આચાર્યદેવ તારી રસળતી રમૂજો અને વાતને હસીને લેવાનું વલણ પણ અહીં ઠેર ઠેર રમી રહ્યું છે. આ બધું તેં ચાની કીટલીએ, વાંસદાના શેરડીના કોલા પર, બસમાં, ઘરની ગેલેરીમાં ક્યાં ક્યાં બેસીને લખ્યું છે! ક્યારેક તો રાતના અઢી વાગ્યે તું આ ડાયરીબાઈના સહવાસમાં રહ્યો છે! લાગે છે, આ તારી એક મજાની કંપની છે. બીજા સાથે વાત કરવામાં અંતરાય ઊભો થાય, સંકોચ પણ થાય આની સાથે નહીં, એટલે એમાં તું બરાબર કોળ્યો છે. ડાંગમાં જવાની તારી આરંભની બેચેની ધીમે ધીમે જે રીતે પ્રસન્ન બદલાવમાં રસાતી આવી તે મને ઘણી રસપ્રદ લાગી. આપણે આપણી સાથે જ વાત કરતા હોઈએ એટલે વધુ સ્વાભાવિક પણ હોઈએ. તારી ડાયરીમાં એટલે એ સ્વાભાવિકતાનો સ્પર્શ પણ છે.

તારી અંદરનો મુગ્ધ નરેશ, દગ્ધ નરેશ, વિદગ્ધ નરેશ : ‘નરેશપણા’નું પેલું વિસ્તરણ મને આ રીતે માણવા મળ્યું – ‘સ્મૃતિઓના પટારામાં જેવું ડોકિયું કરીએ કે કેટલુંય એકસાથે બહાર ધસી આવે... પછી એને આપણે નિરાંતે સ્વો-મોશનમાં જોવાનું, ક્યાંક અટકી જઈને કોઈ એક જ દૃશ્યને ઝીણવટથી જોવાનું, પછી આગળ વધી જવાનું ને વળી પાછું કંઈક યાદ આવતાં પાછું ધસી આવવાનું! ને એને ફરી ફરી મમળાવવાની મજા છે.’ – તેં માણેલી એ ભરપૂર મજામાં અમનેય સામેલ કર્યા એનો આનંદ છે. એમાં બધું ખરે જ ‘સાવ આપણું’ હોય છે.

બીજાને ખટાશ ઓછી સદે એટલે તમારા ભાગ્યમાં આવેલા શિવઘાટની બોરડીનાં બોર... ‘એના વાંકડિયા કાંટા શરીરમાં આછા આછા વાગે ને એવો સ્વાદ ઉમેરાય એ ખટમીઠાં બોરમાં! હાથ બોરડીમાં પ્રવેશતો હોય ત્યારથી જ જીભ પર એનો સ્વાદ ઊમટી

આવે.’ એ શિવઘાટનાં બોરનો સ્વાદ... ત્યાં ટપકતા પેલા ધોધની વાછટ સાથે છે...ક અમારા સુધી પહોંચ્યો ને એક ‘અજાણ્યા’ મિત્રને આ ડાયરી દ્વારા ‘જાણ્યો’ એના આનંદનો સ્વાદ મમળાવતો આ કાગળ દોસ્ત, તને મોકલું છું. આનંદ.

– મહેન્દ્રસિંહ પરમાર

ભાવનગર

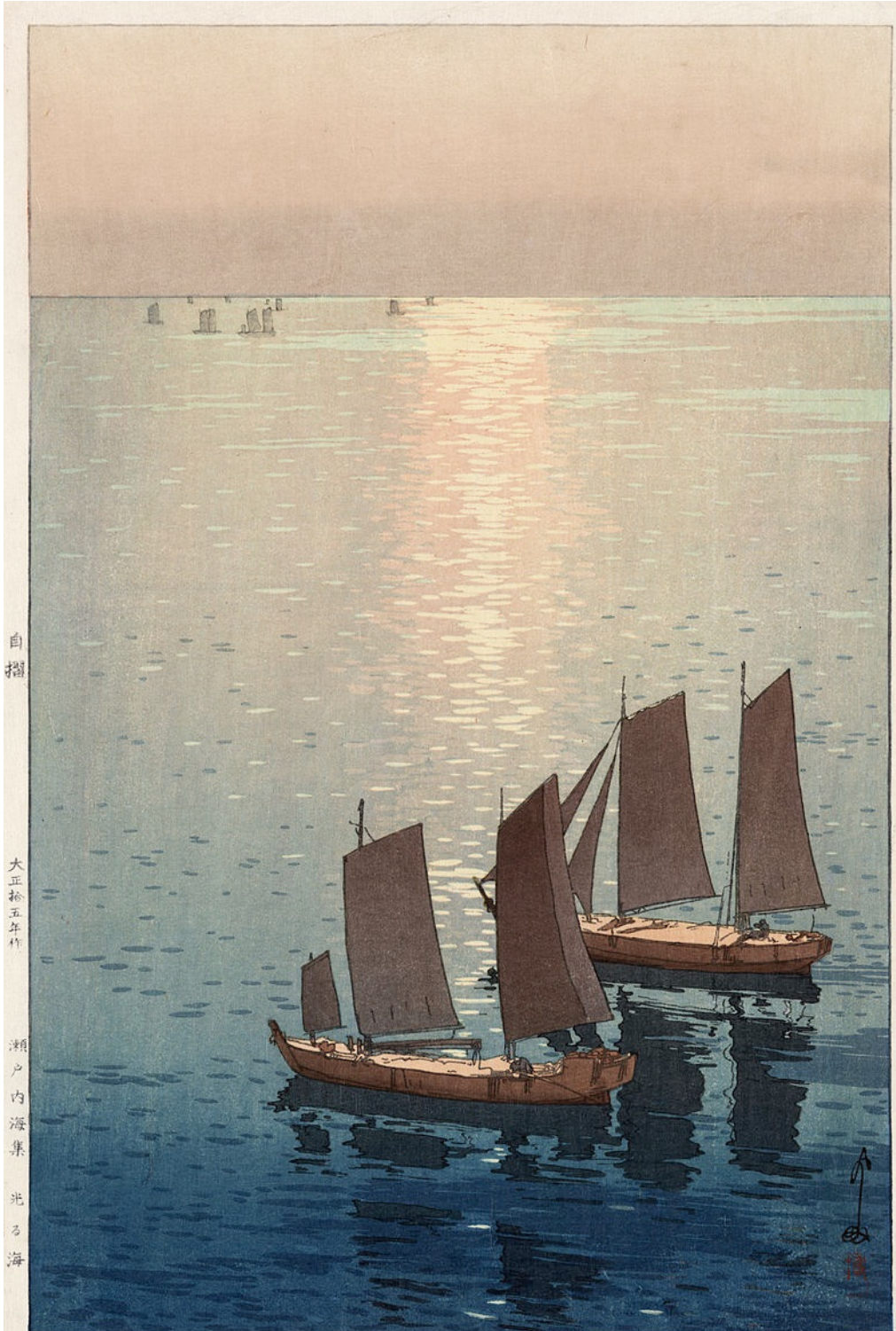
[‘ડાંગ-ડાયરી’, લેખક : નરેશ શુક્લ, પ્રકાશક : પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૬]

(‘પરબ’, જાન્યુઆરી, ૨૦૨૧)

Hiroaki Takahashi 1871-1945

Hikari umi (Glittering Sea), by Hiroshi Yoshida (1926)

Glittering Sea Hiroshi Yoshida

YOSANO AKIKO (૧૮૭૮-૧૯૪૨)

કવિતા, નવલકથા, નિબંધ, પરિકથા, અનુવાદ તેમ જ આત્મકથા જેવાં સાહિત્યસ્વરૂપોમાં વિપુલ સર્જન કરનાર કવયિત્રી. જાપાનના નારીવાદી આંદોલનનાં અગ્રણી. ૧૯૦૧માં પ્રકાશિત શૃંગારરસ પ્રધાન તાન્કા સંગ્રહ 'ગૂંચવાયેલા વાળ' (TANGELD HAIR) માટે વિશેષ જાણીતાં સર્જક.

૧.

સાવ એકલી

સરકી આવી

આ દેવળના ઘંટ સમીપે

છાનુંછપનું તને મળવા.

પણ લે,

આ ધુમ્મસ તો વિખેરાઈ ગયું!

– યોસાનો અકીકો

૨.

નાનકડા ને રૂપકડા આ

નામ વિનાના ઝરણા પાસે

વિતાવી મેં એકલડીએ

આખેઆખી ગઈ રાત –

અને
 આ નઠોર ઉનાળુ સવારમાં
 સામે તો ફેલાયેલાં છે
 કેવળ વેરાન ખેતરો.

– યોસાનો અકીકો

PRINCESS OKU (૬ ૬ ૧-૭૦૧)

આ ઝેન કવયિત્રીએ એની ૧૪ થી ૨૬ વર્ષની વય દરમિયાન આઈ શ્રાઈન (ISE SHRINE) નામના પવિત્ર સ્થળે વેસ્ટલ વર્જિન (ઘરસંસારની અધિષ્ઠાત્રી રોમન દેવીના અગ્નિકુંડની સંભાળ રાખનાર સાધ્વી) તરીકે સેવાઓ આપી. જીવનનો શેષ સમય ક્યોટો (KYOTO)માં ગાળ્યો. ૭૦૧માં ૪૧ વર્ષની વયે તે અવસાન પામી.

૩.

પાનખરના દિવસોમાં
 એ પર્વતના શિખરો ઉપર
 સંગી સાથે નીકળવું પણ
 અતિ દોષ્યલું
 તેમ છતાં તું
 કઈ આશાએ કરતી સાહસ
 સાવ એકલા નીકળવાનું?

– રાજકુમારી ઓકુ

૪.

રાત્રિઓ હવે થતી જાય છે

વધુ ને વધુ શીત

અને આ ઠંડાગાર પવનો

ફેરવાતા જાય છે ચિચિયારીઓમાં

હજુ તો તું ગયો જ છે

ત્યાં

લીરેલીરા કરી નાખી છે મારી જિંદગીને

આ પવનોએ.

અચરજ થાય છે મને :

શું ઊંઘી જાય છે તું એકલો!

– રાજકુમારી યોઝા

PRINCESS YOZA : સાતમી સદીના ઉત્તરાર્ધની વિખ્યાત જાપાની કવયિત્રી. સાતમી-આઠમી સદીના જાપાનના જનજીવન અને સંસ્કૃતિની છવિ ઝીલતા આઠમી સદીમાં સંકલિત થયેલા જાપાની કવિતાના સૌથી પ્રાચીન અને શ્રેષ્ઠ મનાતા સંગ્રહ ‘માન્યોશુ (MAN-YOSHU)માં પ્રારંભના તબક્કામાં પ્રદાન કરનાર કવિઓમાંની એક.

સંદર્ભ : ONLY COMPANION (Japanese Poems of Love and Longing) Tr.
by SAM HAMILL

(‘પદ’, જાન્યુઆરી-માર્ચ-એપ્રિલ-જૂન ૨૦૨૦ અંક ૫ અને ૬)

માનવજાતિના ઇતિહાસની બે અત્યંત નોંધપાત્ર ઘટનાઓનું વિસ્મય લઈને અમે જર્મનીમાં પગ મૂક્યો. પહેલી દર્દનાક ઘટના તે બીજા વિશ્વયુદ્ધ સમયનો હોલોકોસ્ટ(પ્રલયકારી માનવસંહાર). હિટલરના શાસનમાં સાઠ લાખ યહૂદીઓનો ભોગ લેનાર, માનવઇતિહાસે જોયેલો સૌથી ભીષણ અને કારમો માનવસંહાર, એ સમયના ઘોર અત્યાચારી, કોન્સન્ટ્રેશન કેમ્પ, યુદ્ધ પછી ચાલેલા ન્યૂરેમ્બર્ગ ટ્રાયલ્સ અને બીજી માનવઇતિહાસની એક અત્યંત ગૌરવપૂર્ણ ઘટના તે, બર્લિનની દીવાલનું ખંડન ને એમ પૂર્વ અને પશ્ચિમ જર્મનીનું પુનર્મિલન. ભાષા, સંસ્કૃતિ અને લોહીના સંબંધોથી જોડાયેલી પ્રજા વચ્ચે રાજકારણીઓએ તાણી દીધેલી દીવાલ સાથે ચાળીસ વર્ષના શીતયુ ને પણ એક ઝાટકે ધરાશાયી કરીને નફરત પર સ્નેહનો ને નઠોર રાજકારણ પર માનવતાનો વિજય સિદ્ધ કરનાર આ ઘટના માનવઇતિહાસનો એક પથદર્શક કીર્તિસ્તંભ લેખાય છે. બર્લિનની દીવાલ તૂટી તો ખરી, પણ પુનઃ એકત્ર થવું સહેલું નહોતું. પૂર્વ જર્મનીની પ્રજા નાદાર અને બેહાલ હતી, એને સમાનતા બક્ષવા પશ્ચિમ જર્મનીના સમૃદ્ધ સમાજે ભોગ આપ્યો, આકરા કરવેરા ભર્યા ને એમ પ્રવર્તમાન શતકના એક શાંતિપ્રિય અને શક્તિશાળી દેશ તરીકે પોતાની ઓળખાણ ઊભી કરી. યુદ્ધના પરાજયની નામોશી અનુભવતું એક રાષ્ટ્ર પોતાના સાંસ્કૃતિક વારસાના, સમૃદ્ધ સાહિત્યના, જાનદાર સંગીતના, વિજ્ઞાનના ને ફિલસૂફીના જોરે પુનઃસર્જિત થાય એ ગૌરવને સ્પર્શવાની આશા લઈને અમે જર્મનીમાં પ્રવેશ્યાં.

જર્મની દેશ સાથે નાનપણનો એક ભાવાનુબંધ પણ ખરો. એ સંબંધ તે બાલસખી કારેન અને એનાં મમ્મી – જાજરમાન જર્મન લેડી – દિનશા આન્ટી સાથેનો. ત્યારે વેરાવળની ઇન્ડિયન રેયોનમાં દિનશા અંકલ પપ્પાના ઉપરી હતા. દિનશા અંકલ પારસી અને તેમનાં પત્ની જર્મન. દિનશા આન્ટીની બાળક જેવી નિર્દોષ અને રમતિયાળ ભૂરી આંખો, સુંદર હેટની જેમ માથા પરથી ગોળાકાર ફેલાતા એમના ઝાંખા કથ્યાઈ વાળ, ઘૂંટણ સુધી લાંબું ટાઈટ સ્કર્ટ, ઉપર કોટ જેવું ટોપ અથવા ઘેરવાળા

મિડિફોકનો એમનો પહેરવેશ, સદાય સ્ફૂર્તિલી એમની ચાલ અને ઉષ્માભર્યું મૈત્રીપૂર્ણ શેકહેન્ડ, આંટી ઉત્સવો ઊજવવામાં ઉત્સાહી. દર વરસે ક્રિસ્ટમસ પર ઘરને નવવધૂની જેમ સજાવે, એમનાં સ્વજનો તરફથી જર્મનીથી આવેલા ગ્રીટિંગ કાર્ડનું તોરણ બનાવીને ક્રિસ્ટમસ-ટ્રીની પાસે લટકાવે ને અમને પાર્ટી આપે. અમારા માટે શાકાહારી વાનગીઓ જાતે જ બનાવે. આટલા મોટા અફસરનાં પત્ની હોવા છતાં આંટીને કોઈ કામ કરવાની નાનમ નહીં. ખુમારી તો એવી કે, બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે આર્થિક ખુવારીના કાળમાં જર્મન પ્રજાએ સ્વેચ્છાએ દૂધ છોડી દીધેલું અને એ દૂધ દેશવાસીઓના પ્રેમ અને એકતાના પ્રતીક રૂપે સૈનિકોને મોકલવામાં આવતું. યુદ્ધ તો પૂરું થઈ ગયું, ને આંટી ભારત જ આવીને વસ્યાં, પણ એ દિવસોની યાદમાં અનેક જર્મન નાગરિકોની જેમ એમણે પણ કાયમ માટે દૂધ વિનાની બ્લેક કોફી પીવાનું સ્વીકારેલું! જર્મન સભ્યતા સાથે દસ-બાર વર્ષની ઉંમરે થયેલો આ પહેલો પરિચય. જર્મનીના પ્રવાસ દરમિયાન સતત મનમાં આંટીનું સ્મરણ રહ્યું. યુરેઈલમાં જ્યારે જ્યારે બ્લેક કોફી પીધી, ત્યારે ત્યારે લાગ્યું કે, દિનશા આંટીની ભૂરી આંખોનું પ્રતિબિંબ એ કથ્યાઈ પ્રવાહીમાં તરી રહ્યું છે!

જર્મનીમાં દક્ષિણે આલ્પ્સનો પર્વતીય વિસ્તાર છે. અહીં આલ્પ્સની તળેટીમાં બાવેરિયાનાં ઘેઘૂર વન ફેલાયેલાં છે. આ બાવેરિયાનાં જંગલો પાસે કોઈ અજ્ઞાત જગ્યાએ રહીને જર્મનીના અરણ્યલોકનો પરિચય મેળવવા અમે મીટરફેલ્સ નામના એક સ્થળે એક અઠવાડિયું રહેલાં. જર્મનીનો એવો છેડો જ્યાં આકાશ ઊંચકીને ઊભેલો અડાબીડ અરણ્યલોક હાથ ફેરવીને અમારું સ્વાગત કરી રહ્યો હતો. મ્યુનિકથી મીટરફેલ્સ જવા માટે પહેલાં ન્યુફાર્મ નામના ગામ સુધી જવાનું. ત્યાંથી ટ્રેન બદલી, એક સાંકડી, બે ડબ્બાની બનેલી નાનકડી ટ્રેનમાં બેસીને સ્ટ્રોબિંગ નામના ગામડે જવાનું. આ સ્ટ્રોબિંગથી ત્રણચાર કલાકે એકાદ બસ મળે તો મળે, નહીંતર ટેક્સીમાં બેસીને મીટરફેલ્સ જવું પડે.

પ્રવાસ દરમિયાન અમે જોયું કે, જર્મનીના લોકો મળતાવડા હોય છે. અન્ય યુરોપિયનોની સરખામણીમાં તેઓ જરાક ઊંચા સાદે બોલે છે. ટ્રેનમાં સહપ્રવાસીઓ સાથે સહજ વાતો કરી શકે છે. દરરોજ ટ્રેનની રાહ જોતાં ઊભાં હોઈએ, ત્યારે સ્ટ્રોબિંગના સ્ટેશનમાસ્ટર અમારી પાસે આવીને અલકમલકની વાતો કરતા. મ્યુનિકથી હાઈડલબર્ગ લઈ જતી ટ્રેનમાં એ દિવસે અસાધારણ ગિરદી હતી! મને બેસવાની જગ્યા માંડ મળી, ને રાજીવ તો છેક બારણા પાસે ઊભો રહ્યો. મારી બાજુની સીટ પર બેઠેલી જોસેફિન ઓર્થોડોન્ટિસ્ટ હતી. એણે સમજાવ્યું કે, ‘આ ભીડ ઓક્ટોબર ફેસ્ટને કારણે છે. સપ્ટેમ્બરના અંતથી મધ્ય ઓક્ટોબર સુધી સોળ દિવસ ચાલતું ઉજવણું ખરેખર તો બાવેરિયાના ઢોળાવો પર થતી મધમીઠી દ્રાક્ષમાંથી બનાવેલ આસવ પીવાનો ઉત્સવ છે.’ જોસેફિન સાથે જર્મન સમાજ વિશે ઘણી વાતો થઈ. જોસેફિન કહે, ‘આજકાલના છોકરા આદરભાવ વિશે કાંઈ સમજતા જ નથી. નવી પેઢી એટલી ભેજાંબાજ છે કે, જૂની પેઢી માટે એમની વિચારધારા સાથે કદમ મિલાવવું મુશ્કેલ બની રહ્યું છે. કિશોરવયનાં બાળકો ઘર છોડવા માગે છે. ઘરડાંઓનું ધ્યાન રાખવાની સમસ્યા પણ છે જ. પણ અમારો સમાજ આ બધાથી ટેવાઈ ગયો છે.’ મેં પૂછ્યું, ‘તમારે ત્યાં ડાયવોર્સનું પ્રમાણ કેટલું?’ જોસેફિન કહે, ‘સ્ત્રીઓ સ્વતંત્ર અને સ્વાવલંબી થતી જાય છે, તેમ તેમ એમને લગ્નની પળોજણ ગમતી નથી. વધુ ને વધુ લોકો હવે એકલાં રહેવાનું પસંદ કરે છે.’ મેં પૂછ્યું,

‘વૃદ્ધાવસ્થામાં એકલતા ન સતાવે? એને કારણે ડિપ્રેશન કે અન્ય માનસિક સમસ્યાઓ ન રહે?’ એ કહે, ‘અમે સ્વેચ્છાએ એકલા રહીએ, એટલે સ્વીકૃતિભાવ આવી જાય. સમાજમાં દરેક ઉંમરનાં એકલાં મળી આવે, એટલે સૌને મનગમતા મિત્રો અને પ્રવૃત્તિઓ પણ મળી જ રહે.’ મેં કહ્યું, ‘અમારે ત્યાં એકલી રહેનાર સ્ત્રીની સતામણી થતી હોય છે.’ એ કહે, ‘અમારે ત્યાં એવું નથી. પ્રજા સરવાળે સુખી અને ખુશ રહે છે.’ જોસેફિન પરિણીત છે. સત્તર વર્ષના દીકરાની મા છે. એને સ્વપ્ન હતું, હોલેન્ડમાં જઈને વસવાનું. પણ પતિને પગલે એ રાજ્યખુશીથી અણગમતી જગ્યાએ આવીને સ્થિર થઈ. નાના એવા ગામમાં રહેતાં રહેતાં, ત્યાંના ખાણિયાઓની દયનીય સ્થિતિ એને સ્પર્શી ગઈ, એટલે દંતચિકિત્સા ઉપરાંત ખાણિયાઓના પુનર્વસન માટે પણ કામ કરે છે.

જોસેફિનને મેં આપણી સમાજવ્યવસ્થા સમજાવી : ભારતમાં સ્ત્રી પરણીને પતિના કુટુંબ સાથે રહે, માબાપ બાળકોને પગભર કરે, એમનું લગ્ન કરાવી ઘર પણ માંડી આપે, સામે બાળકો પણ આજીવન મા-બાપની સેવા કરે, કુટુંબોમાં વૃદ્ધો કાળજીભરી શુશ્રૂષા પામે – એવું બધું જ્યારે એણે જાણ્યું, ત્યારે એની આંખોમાં આશ્ચર્ય હતું. એ કહે, ‘અમારાં બાળકોને ચર્ય, મોરલ્સ કે મોટેરાંના કહ્યામાં રહેવું ગમતું નથી.’ વાતવાતમાં સમય ક્યાં પસાર થઈ ગયો, ખબર પણ ન પડી. જોસેફિનને હવે ઊતરવાનું હતું. કાર્ડની આપલે થઈ, એકબીજાંને ત્યાં આવવાનાં આમંત્રણ અપાયાં, ને બારીમાંથી એની ઝલક દેખાતી રહી, ત્યાં સુધી હાથ ફરકતા રહ્યા.

(‘વિશ્વવિહાર’, જાન્યુઆરી ૨૦૨૧)

Gesso Yoshimoto - 1881-1936

Gesso Yoshimoto 1881-1936

અમે નાના હતા ત્યારે આકાશમાં થાળી જેવડો ચંદ્રમા જોયા જ કરતા, પણ એમાં ડાઘ સિવાય કંઈ જ દેખાતું નહીં. અમને હથેળીમાં નહિ, પણ આકાશમાં ચાંદ બતાવનારા એમ કહેતા કે 'તમે બરાબર જુઓ, તો એમાં સસલો દેખાશે.' એ પછી ધીમેધીમે સસલાનું સ્વરૂપ અમારા મગજમાં ઊગતું અને એ સસલો ચંદ્રમામાં દેખાતો. સાહિત્યચંદ્રની સાહિત્યપ્રતિભા વિશે પણ આમ જ કહી શકાય. ચંદ્રમામાં સસલાની પેઠે એમની ખોપરીમાં એક સાહિત્યકાર બેઠો છે.

સુરત ખાતે ભરાનારી સાહિત્યપરિષદને ઉપયોગી થઈ પડે તેટલા માટે અમે ખાસ સાહિત્યિક ખોપરી ધરાવતા સાહિત્યચંદ્રનો 'ઇન્ટર્વ્યૂ' માગ્યો. એમણે એમના સ્વભાવધર્મની વિરુદ્ધ જઈને અમારું માગેલું આપ્યું પણ ખરું. એમણે જેવો 'ઇન્ટર્વ્યૂ' આપ્યો તેવો જ અમે અહીં છાપ્યો છે.

અદબેચમનનું ગુલે-ગુલાબ યાને ગુજરાતના ગૌરવધન જેવા સાહિત્યકાર સાહિત્યચંદ્રજીના ઘેર હું જ્યારે પહોંચ્યો ત્યારે તેઓ એક વિશાળ મકાનમાં બારણાની બહાર મારી રાહ જોઈને ઊભા હતા. એમના લેખો વાંચી 'અહો!' કહેનારાંઓ એમનાં દર્શન કરીને 'અરે!'ના ઉદ્ગારો કાઢે છે.

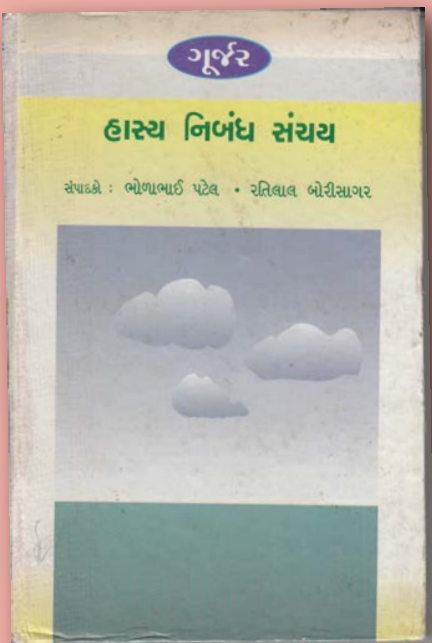
મેં એમને પૂછ્યું : 'આપ આ મકાનમાં ભાડે રહો છો?'

એમણે કહ્યું : 'ના જી! આ મકાન મારું પોતાનું છે. સાહિત્યમાંથી પૈસા નથી બનાવ્યા પણ સાહિત્યના નામે માણસોને બનાવ્યા છે. સંસારના નહિ, પણ સાહિત્યના કડિયાએ આ મકાન બાંધ્યું છે. એની ભીંત પોલી છે, ત્રીજો માળ ખાલી છે અને તરડમાંથી ચંદ્રલોકનું વિહંગાવલોકન કરી શકાય છે.' એમ કહીને એમણે ધસી પડવાની અણી પર આવેલા સાહિત્યભવનની પરકમ્મા કરાવી.

એ પછી અમે બેઠા ત્યારે એક સુંદર પુસ્તકાકારની ટ્રેમાં ચા ને ભજિયાં આવ્યાં.

મને કહે : 'હવે વિવેચન કરો.'

મેં પૂછ્યું : 'ભજિયાંનું વિવેચન?'

તો કહે : ‘ભૂલ્યો, ભજિયાંને ન્યાય આપો : વિવેચકનું આ પણ એક કર્તવ્ય છે.’ એમ કહીને તેઓ હસી પડ્યા અને પછી તો એમણે પ્રવચન શરૂ કર્યું. એમના પ્રવચનને અટકાવવાના ઉદ્દેશથી મેં પ્રશ્ન કર્યો :

‘આપનો સાહિત્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કેવી રીતે થયો?’

એમણે કહ્યું : ‘મેં સાહિત્યમાં પ્રવેશ નથી કર્યો : સાહિત્યે મારામાં પ્રવેશ કર્યો છે. નળરાજાની કોરી પાનીમાં જેમ કળીએ પ્રવેશ કર્યો હતો એમ એક વખત હું મંદિરમાં દર્શન કરવા ગયો હતો. ત્યાં મારાં ચંપલ મળ્યાં નહીં, એટલે હું મારાં ચંપલ શોધવા લાગ્યો. ચંપલ તો મને ન મળ્યાં, પણ કવિતા મળી :

તું કોનાં ચંપલ શોધે છે?

હું તારાં ચંપલ શોધું છું.

તું મારાં ચંપલ શોધે છે,

કોઈ કોઈનાં ચંપલ શોધે છે.

આ કવિતા અમારી નાતના પ્રમુખ જે જ્ઞાતિનું સામયિક કાઢતા હતા તેમને છાપવા માટે મોકલી આપી. તે છપાઈ, પણ એમાં બે ફેરફાર હતા : એક તો ‘શોધે છે’ની જગ્યાએ ‘ચોરે છે’ એમ હતું; બીજું કવિતાના લેખક તરીકે મારા નામની જગ્યાએ જ્ઞાતિના પ્રમુખનું નામ હતું.’

‘એ પછી આપને આપનાં ચંપલ જડ્યાં ખરાં કે?’ મેં મૂળ વાત ઉપર આવતાં પૂછ્યું.

‘ચંપલ તો જડ્યાં નહીં, પણ ઊભી વાટે ઉઘાડા પગે ઘેર આવવું ઠીક ન લાગ્યું. જે જડી તે ખરી, જીવનમાંથી નહીં, મંદિરમાંથી જડેલી ચંપલની જોડ પહેરીને હું ઘેર આવ્યો અને મારાતારાનો ભેદ ભૂલવા યત્કિંચિત્ પ્રયાસ કર્યો. પત્નીએ મારા પગ સામે જોયા કર્યું, મેં પૂછ્યું : ‘સતી! પતિના પગ તરફ આટલી ભક્તિ શા માટે? ત્યારે એણે ઉત્તર આપ્યો કે ‘તમે ચંપલ પહેરીને ગયા’તા જ ક્યાં? તમે તો ઉઘાડા પગે ગયા હતા.’ એ પ્રસંગ ઉપરથી ‘ઊભી વાટે ઉઘાડા પગ’ નામની ટૂંકી વાર્તા લખી, જે ગુજરાતી સાહિત્યમાં અમર થઈ ગઈ છે. હું હવે નવલકથા લખવા માગું છું.’

મને ભજિયાં ગમ્યાં, એટલે મે પૂછ્યું : ‘આ ભજિયાં શેનાં બનાવ્યાં છે?’

‘નવલકથાનાં.’ એમણે કહ્યું.

હું ટગરટગર એમની સામે જોઈ રહ્યો એટલે એમને પોતાની ભૂલ સમજાઈ.

એમણે મને કહ્યું : ‘હું નવલકથા લખવા માગું છું.’

‘સમજી ગયો. ભજિયાંની જેમ ગરમાગરમ. હું ધારું છું કે એમાં કંઈક મહોબ્બતનો મસાલો તો નાખશોને? ‘ફક્ત મહોબ્બતનો મસાલો નહીં સેક્સનાં મરચાં પણ ઠપકારીશ. એ વિના લોકો સિસકારા બોલાવે નહીં. અને જ્યાં સુધી સિસકારા બોલે નહીં ત્યાં સુધી સ્વાદ આવે નહીં.’

‘તમે ભજિયાંની વાત કરો છો કે નવલકથાની?’ મેં એમને પૂછ્યું.

‘બંનેની. પણ બેમાં એક ફરક છે. ભજિયાં તળવા માટે રફ્તેરફ્તે તળાય એવી કઢાઈ જોઈએ અને નવલકથા માટે હપ્તેહપ્તે છપાય એવું છાપું જોઈએ.’

મેં કહ્યું, ‘સાહિત્યમાં પણ સ્ટારવેલ્યુ છે. ફિલ્મવાળાઓ તો પછી શીખ્યા હોય એમ લાગે છે. આજે જાણીતા નવલકથાકાર સિવાય કોઈ છાપામાં નવલકથા લખતું નથી. તમે એવું કંઈ લખ્યું છે? નવલકથાની ફોર્મ્યુલા તો એની એ જ છે પણ એને ફેરવીફેરવીને વાપરતાં આવડવી જોઈએ. તમારો વિષય શો છે?’

‘મારો વિષય એ જ વિષય છે. પણ મેં આપણી જૂની ચકલાચકલીની ફોર્મ્યુલા લઈને વાપરી છે.’

‘બધા જ નવલકથાકારો ચકલાચકલાથી આગળ ગયા જ નથી. પણ આપની નવલકથામાં શું બને છે?’

‘મારી વાતમાં એવું બને છે કે ચકલો પરણેલો છે અને છતાં બીજી ચકલીના પ્રેમમાં પડે છે.’

‘બીજી ચકલી પરણેલી છે કે?’

‘હાજી’.

‘તો તો વાત ગરમાગરમ કહેવાય. એમાં સેક્સનાં મરચાં કેવી રીતે નાખો છો?’

‘એ બધાં ખજૂરાહોના મંદિરના પર્યટને જાય છે અને ત્યાં મારો નાયક પોતાની ચકલીને બદલે બીજી ચકલીને પોતાની ગણી પ્રેમમાં પડી જાય છે. એ પછી પોતાની ચકલીને છૂટાછેડા આપવા પાંચ પ્રકરણ સુધી ફાંફાં મારે છે પણ છૂટાછેડા મળતા નથી એટલે બીજી ચકલી જોડે રહે છે.’

‘એ લગ્ન કરતો નથી?’

‘વારંવાર લગ્ન કરવાનો શો અર્થ છે?’

‘બરાબર છે. પછી શું થાય છે?’

‘એમ ને એમ કરતાં એની યુવાની પૂરી થાય છે. એને પશ્ચાત્તાપ થાય છે. એ બનારસ જઈને ગંગાનદીમાં ડૂબી જાય છે.’

‘આ તો કોઈ તમારા ઉપર આક્ષેપ મૂકશે કે તમે શિવકુમાર જોશી ઉપરથી ઉપાડી છે. ચકલા કરતાં ચકલીની આજુબાજુ નવલકથા ગૂંથો.’

‘મેં એક ગ્રામજીવનની ગતાંકથી ચાલે અને ચાલુ અંકે પૂરી ન થાય એવી નવલકથા લખી છે.’

‘એમાં શું થાય છે?’

‘ચકલી ગામડાની છે એટલે એનું જોબનિયું ખીલી ઊઠ્યું છે. એ પોતાનો ઘણી છોડીને બીજાની જોડે નાતરે જાય છે.’

‘પછી ઘણી શું કરે છે?’

‘નાતરે ગયેલી ચકલીને સમજાવવા જાય છે ત્યારે તે કહે છે ‘ફટ્ ભૂંડા! પરણીને સાચવવાની પહોંચ નોહતી તો પરણ્યો’તો શીદને?’

‘આ નવલકથામાં તો પન્નાલાલ પટેલ પકડાય છે. એ છતાંય છાપાવાળાઓ ના પાડે છે એ આશ્ચર્ય કહેવાય. તમે જીવનમાંગલ્ય આવે એવું કંઈક લખો. આપણા ઘરમાં દિવાળીના ઘૂઘરા બનાવે છે એમ નવલકથા બનાવવાની અને એમાં જીવનના આદર્શો ઠાંસીઠાંસીને મસાલાની જેમ ભરવાના.’

‘એમ કરવા જતાં તો મારો ચકલો મરી જશે.’

‘તો પછી નવલકથાનું નામ ‘જીવનમાંગલ’ને બદલે ‘અવસાનમાંગલ’ રાખજો અને પ્રસ્તાવના જ્યોતીન્દ્ર દવે પાસે લખાવતા નહીં, નહીં તો લોકો હસશે. એ શોકસભામાં બોલે છે તોયે લોકો જોકસભા માની લે છે.’

‘ચકલાચકલી છોડીને એકલી ચકલી ઉપર જ લખવાનો વિચાર છે.’

‘લખો. મુંબઈ સુધરાઈ તમારું બહુમાન કરશે. આજે લોકો ચકલી ખુલ્લી રાખે છે એટલે પાણીનો ઘણો દુર્વ્યય થાય છે. અને મુંબઈ સુધરાઈમાં તમારી ઓળખાણ હશે અને કોઈ ભલામણ કરશે તો સરકાર તરફથી પારિતોષિક મળશે. જોકે એમાં પણ લાગવગ જોઈએ છે. એ લોકો પોતાની જ ચકલીવાળાઓને ઇનામ આપે છે.’

‘એ લોકો ઇનામ આપે તો હું એમનો પ્લમ્બર બની જાઉં, સાહિત્યનો પ્લમ્બર.’

‘એ બધી કડાકૂટ છોડીને તમે તમારું સાહિત્ય છાપવા માટે તમારું જ માસિક શા માટે કાઢતા નથી?’

એમની ભજિયાંની ડિશ મારી તરફ ધકેલતાં એમણે કહ્યું : ‘એ માટે જાહેરખબરો જોઈએ.’

મેં કહ્યું : ‘તમારા જેવા જેણે સિદ્ધિ હાંસલ કરી છે એણે પ્રસિદ્ધિ માટે ફાંફાં મારવાની જરૂર નથી.’

‘પ્રસિદ્ધિ મારે માટે નથી જોઈતી પણ છાપાને પ્રસિદ્ધ કરવા માટે તો જાહેરખબરો જોઈને ને?’

‘ખરી વાત છે. સામયિક બહાર પડે એ જ તમારી સિદ્ધિ. બાકી પ્રસિદ્ધિ તો એની પાછળપાછળ આવી રહેશે.’

એ જ વખતે ખૂણામાં પડેલા સંચા ઉપર મારી નજર ગઈ. મેં કહ્યું :

‘આ સંચો જરા વિચિત્ર લાગે છે. સોયની જગ્યાએ ઇન્ડિપેન અને દોરાની જગ્યાએ શાહીનો ખડિયો.’

એમણે કહ્યું : ‘હું દરેક પ્રકારનું સાહિત્ય ઓર્ડરથી બનાવી આપું છું.’

‘સમજી ગયો. સાહિત્યના દરજી છે.’

તે બોલ્યા : ‘લેખકનો દીકરો જીવે ત્યાં લગી સીવે.’

‘તો પછી તમે ખૂબ સરસ ડિટેક્ટિવ ચોપડી લખો. ‘ખૂની ચકલીનો કાળપંજો’, ‘ઘોળે દિવસે ધાડ...’

‘મેં બેંકની લૂંટ ચલાવતી એક ડિટેક્ટિવ વાર્તા લખી હતી. એમાં નાયકનું નામ ચકુભાઈ હતું. પોતાના મગજના કસબથી એ બેંક લૂંટે છે. લૂંટમાં રોકડ રકમ ઉપરાંત સોનું પણ છે. બેંકના મુખ્ય દરવાજા પાસે આવીને એ ટેક્સી બોલાવી સમયસર નાસી જાય છે. પણ ટેક્સી પોલીસસ્ટેશન ઉપર આવીને ઊભી રહે છે.’

‘એમ કેમ?’

‘ટેક્સી પોલીસવાળાની જ હતી એ વાતની એને ખબર પડે છે. આ વાતની સરકારને ખબર પડી ત્યારે એ લોકોએ મારી ઉપર કાગળ ક્યાં. ટેક્સી મળી, પોલીસ મળી પણ સોનું મળતું જ નથી. વાસ્તવિકતા અને સાહિત્યની દુનિયામાં હું બહુ જ ખરાબ રીતે ફસાઈ ગયો છું. સરકાર કહે છે કે સોનું લાવો તો ગોલ્ડ-બોન્ડ આપીએ, પણ સોનું છે જ ક્યાં? સરકાર કહે છે, ચોરી કરીને એ બધું પાછું લાવો.’

‘આપે શું કહ્યું?’

‘મેં કહ્યું : હું સાહિત્યકાર છું કે નહીં એ વિશે મને સસ્પેન્સ નથી. તમારા મનમાં સસ્પેન્સ હોય તો તમે જાણો...’

અમે બંને છૂટા પડ્યા. પણ છૂટા પડતી વખતે મને ચંદ્રમામાં ડાઘો છે કે નહીં એ શંકા જતી રહે છે પણ નવી શંકા થઈ છે કે ચંદ્રમા જ છે કે નહિ? જો આ ચંદ્રમા ગણાતો હોય તો?

એકત્ર ઈ-બુક્સ

ગુજરાતીનાં સ્મરણીય પુસ્તકોની

રમ્ય અને સંતર્પક ઈ-બુક શ્રેણી

અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ । નારાયણ દેસાઈ
અપરાજિતા । પ્રીતિ સેનગુપ્તા
અમાસના તારા । કિશનસિંહ ચાવડા
અમૃતા । રઘુવીર ચૌધરી
અરધી સદીની વાચનયાત્રા - ૧-૪ । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
અલગારી રખડપટ્ટી । રસિક ઝવેરી
અશ્રુઘર । રાવજી પટેલ
આપણો ઘડીક સંગ । દિગ્વીશ મહેતા
કંકાવટી । ઝવેરચંદ મેઘાણી
કુરબાનીની કથાઓ । ઝવેરચંદ મેઘાણી
ખરા બપોર । જયંત ખત્રી
ખાંભીઓ જુહારું છું । ઝવેરચંદ મેઘાણી
ગાંધીજીની જીવનયાત્રા । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ગિજુભાઈની બાળવાર્તાઓ । ગિજુભાઈ બધેકા
ગીતામંથન । કિશોરલાલ મશરૂવાળા
જન્મન્તિકે । સુરેશ જોષી
જીવનનું પરોઢ । પ્રભુદાસ ગાંધી
જેલ ઓફિસની બારી । ઝવેરચંદ મેઘાણી
તિબેટના ભીતરમાં । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ત્યારે કરીશું શું? । લિયો ટોલ્સ્ટોય
દિવ્યચક્ષુ । રમણલાલ વ. દેસાઈ
પન્થિની । કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી
પૂર્વાલાપ । કાન્ત - મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ
બાપુની છબી । કાકા કાલેલકર
બારીબહાર । પ્રહલાદ પારેખ
ભજનાંજલિ । કાકા કાલેલકર
ભારેલો અગ્નિ । રમણલાલ વ. દેસાઈ
ભવનું ભાતું । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ભેદની ભીંત્યુંને ભાંગવી । મનુભાઈ પંચોળી
મારા ગાંધીબાપુ । ઉમાશંકર જોષી
મારી હકીકત । નર્મદ
મોરનાં ઈંડાં । કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી
રખડુ ટોળી । ગિજુભાઈ બધેકા
રવીન્દ્રનાથની રત્નકણિકાઓ । નગીનદાસ પારેખ
વાચનયાત્રાનો પ્રસાદ । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
વિદિશા । ભોળાભાઈ પટેલ
દ્વિરેફની વાતો - ભાગ ૧ । રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
વેવિશાળ । ઝવેરચંદ મેઘાણી
શીંગડાં માંડતાં શીખવશું । મનુભાઈ પંચોળી
શું શું સાથે લઈ જઈશ હું? । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
સત્યના પ્રયોગો । મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી
સરસ્વતીચંદ્ર - ભાગ - ૧ । ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી

સર્વોદય । મોહનદાસ ગાંધી
સાત વિચારયાત્રા । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
હાર્ય-માળાનાં મોતી । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
હિંદ સ્વરાજ । મોહનદાસ ગાંધી
અવતરણ । સં. રમણ સોની
સમુદી । યોગેશ જોષી
અરૂપસાગરે રૂપરતન । યજ્ઞેશ દવે
અવલોકન-વિશ્વ । સં. રમણ સોની
અસ્તિ । શ્રીકાન્ત શાહ

સુરેશ જોષીનું સાહિત્યવિશ્વ - શ્રેણી

ઈદમ્ સર્વમ્ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
અહો બત કિમ્ આશ્ચર્યમ્ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
રમ્યાણિ વીક્ષ્ય (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પ્રથમ પુરુષ એકવચન (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
ઈતિ મે મતિ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પશ્યન્તિ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
વિદ્યાવિનાશને માર્ગે (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
આત્મનેપદી (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પ્રત્યંચા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ઈતરા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
તથાપિ (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
પરકીયા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ઉપજાતિ (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ગૃહપ્રવેશ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
બીજી થોડીક (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
અપિ ચ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
એકદા નૈમિષારણ્યે (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
વિદુલા (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
કથાયક (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
છિન્નપત્ર (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
મરણોત્તર (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
કિંચિત્ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
કથોપકથન (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
કાવ્યચર્યા (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
શૃણ્વન્તુ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
અરણ્યરુદન (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
ચિન્ત્યામિ મનસા (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
અષ્ટમોઅધ્યાય (વિવેચન) । સુરેશ જોષી

www.ekatrafoundation.org અને ekatra.pressbooks.pub

ઉપર ક્લિક કરતાં જ પુસ્તકોની આ રમ્ય ને સંતર્પક દુનિયામાં પ્રવેશ કરી શકાશે.

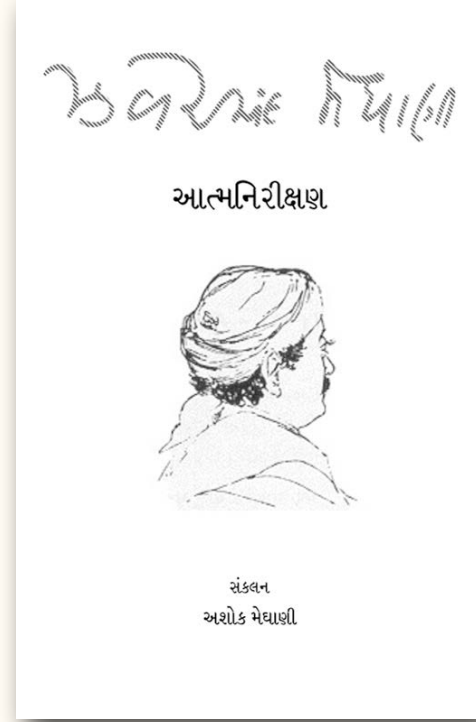

વી-ગ્રંથ

‘એકત્ર’ના વી-ગ્રંથોમાં અમે પુસ્તકની માત્ર સામગ્રી(Text) જ પ્રગટ કરવાને બદલે વાચકને એમાં યોગ્ય રીતે પ્રવેશ કરાવીએ છીએ. શરૂઆતમાં પુસ્તકનું સચિત્ર આવરણ (cover) તેમજ લેખકનો ફોટોગ્રાફ, અને એ પછી લેખક અને પુસ્તકના ટૂંકા, સરળ પરિચયો પણ મૂકીએ છીએ – જેથી વાચક માટે એ રસપ્રદ બની રહે.

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

આત્મનિરીક્ષણ / ઝવેરચંદ મેઘાણી

ઝવેરચંદ મેઘાણીએ આત્મકથા લખી નથી. એ વિષય પરના એમના વિચાર એમણે આ પ્રમાણે દર્શાવેલા:

“મારી જીવનસ્મૃતિ લખું તો parody જેવું બને. જીવનનું ઘણું ઘણું સ્મરવાને બદલે વીસરવા યોગ્ય હોય છે. નબળાં જીવનતત્ત્વોને હિંમતભેર તેમ જ આત્મશ્રદ્ધાભેર મૂકવાની શર્તને આત્મસ્મૃતિનું સાહિત્ય અવલ દરજ્જે માગી લ્યે છે. એમાં 99.9[%] પાલવે નહિ. પૂરા સો ટકા ખપે. જીવનકથા લખવાની મારી હામ નથી. એવી છેડતી સાંખી લેવા આત્મજીવન તૈયાર નથી.”

આત્મકથા ન લખવાની આમ દર્શાવેલી ઇચ્છા છતાં એમનાં લખાણો અને પત્રોમાં પોતાના જીવન વિશેનાં છૂટાંછવાયાં ઉલ્લેખો અને આત્મનિરીક્ષણ ઘણાં જોવાં મળે છે. એ બધાંનું બૃહદ્ સંકલન હિમાંશી શેલત અને વિનોદ મેઘાણી સંપાદિત ‘અંતર-છબિ’માં મળશે. મેઘાણીના જીવન વિશે વિસ્તારથી જાણવામાં રસ ધરાવતાં વાચકોને માટે ‘અંતર-છબિ’ એક ઉત્તમ ગ્રંથ બની રહે છે. એ વાંચનારાંને એથી વધારે માહિતી બીજે ક્યાંયથી મળવાનો સંભવ બહુ જ ઓછો છે.

મેઘાણીનાં એવાં લખાણોમાંથી ચૂંટી-ટૂંકાવીને એક નાનકડું, ઇન્ટરનેટ પર વાંચી શકાય એવું, આત્મકથાલક્ષી સંકલન આપવાનો આ પુસ્તિકાનો ઉદ્દેશ છે. ‘અંતર-છબિ’નો આ સંક્ષેપ નથી. મૂળ પત્રો અને લખાણોની વિપુલ સામગ્રીને આધારે એક નાનકડું સંકલન તૈયાર કરવાનો આ સ્વતંત્ર પ્રયાસ છે. ‘એમના જ શબ્દોમાં’ મૂકવાના આગ્રહને લીધે એમના જીવનના શરૂઆતના તબક્કાઓ વિષેની માહિતી બહુ જ ઓછી આ સંકલનમાં મળે છે.

સંક્ષેપવામાં મૂળ લખાણોમાંનાં શબ્દો અને આખાં વાક્યોને રદ કરવા, ક્યાંક કમ-બદલી અને જોડણીફેર કરવા સિવાય બીજી કોઈ જ છૂટછાટ લીધી નથી. જરૂર લાગી ત્યાં સંદર્ભ આપવા માટે ચોખંડા કૌંસામાં વધારાની માહિતી મૂકી છે. ઘણાં પત્રો-લખાણોમાં લેખકે વાપરેલ વર્તમાનકાળ આ સંકલનમાં એમ ને એમ જ રાખ્યો છે. મેઘાણીના જીવનની સંક્ષિપ્ત તવારીખ અને એમનાં પુસ્તકોનો ક્રમવાર પ્રકાશન-ઈતિહાસ પણ એમની લેખન-કારકિર્દી પર પ્રકાશ ફેંકે એ માન્યતાથી આ સંકલનના પરિશિષ્ટમાં મૂક્યાં છે.

આ સંકલન ઝીણવટથી જોઈ જઈને સૂચનો આપવા બદલ મહેન્દ્ર મેઘાણી, જયંત મેઘાણી અને અશોક વિદ્યાસનો હું ઋણી છું.

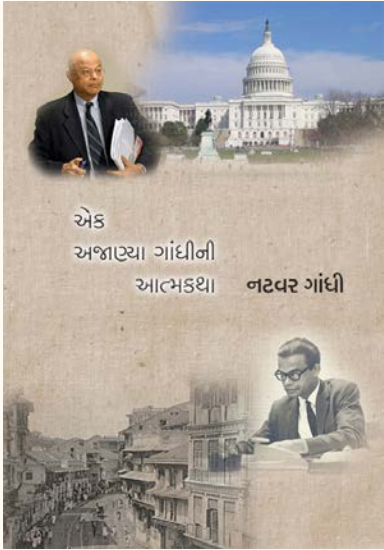
જેમને બહુ જ વહેલા ખોયા એ વહાલસોયા પિતાની તો મુખરેખાનો પણ મને અણસાર નથી. આ અને બીજાં સંકલનો મારફત એમની જે ઓળખાણ મળે છે એ મને પડેલી ખોટની વધારે તીવ્ર પ્રતીતિ કરાવે છે.

— અશોક મેઘાણી

વાંચો: આત્મનિરીક્ષણ

એક અજાણ્યા ગાંધીની આત્મકથા / નટવર ગાંધી

આ આત્મકથામાં ગઈ સદીના વચલા દાયકાઓમાં દેશનાં નાનાં ગામોમાં તેમ મુંબઈ જેવા શહેરમાં સામાન્ય લોકો હાડમારીભર્યું જીવન કેમ જીવતા એનું એમણે વર્ણન કર્યું છે. વધુમાં એમની સાવરકુંડલાથી અમેરિકાની રાજધાની વૉશિન્ગટન સુધીની જીવનયાત્રા અને વૉશિન્ગટનને નાણાકીય રીતે સધ્ધર બનાવવામાં એના સીએફઓ તરીકે એમણે જે ભાગ ભજવ્યો તેની રસપ્રદ વાત પણ કરી છે. ૨૦૧૮માં એમની આત્મકથા Still the Promised Land ઇંગ્લીશમાં પણ પબ્લિશ થઈ છે.

નટવર ગાંધીનો જન્મ સાવરકુંડલામાં. મુંબઈમાં બી.કોમ. અને એલ.એલ.બીનો અભ્યાસ. પછી મૂળજી જેઠા મારકેટમાં, મિલની પેઢીઓમાં અને અન્ય કંપનીઓમાં નોકરી. ત્યાર બાદ અમેરિકા આવી એમણે એમ.બી.એ. અને પી.એચ.ડી.ની ડીગ્રીઓ મેળવી. પછી યુનિવર્સિટી ઓફ પિટ્સબર્ગ, અમેરિકન યુનિવર્સિટી અને અન્ય યુનિવર્સિટીઓમાં ભણાવ્યું. ૧૯૭૬-૧૯૮૭ દરમિયાન અમેરિકન કોંગ્રેસની 'વોચ ડોગ' એજન્સી જનરલ એકાઉન્ટિંગ ઓફિસમાં ટેક્સ પોલિસી અને એડમિનિસ્ટ્રેશનના ડેપ્યુટી ડાયરેક્ટર તરીકે કામ કર્યું. ૧૯૮૭માં વૉશિન્ગટનના ટેક્સ કમિશ્નર તરીકે તેઓ નિમાયા અને ત્યાર બાદ ૨૦૦૦થી ત્યાં જ ચીફ ફાઈનાન્સિયલ

ઓફિસર તરીકે નાણાપ્રધાનની જવાબદારી ૨૦૦૦થી ૨૦૧૪ સુધી સંભાળી. એ હોદ્દાની રૂએ વૉશિન્ગટનના બાર બિલિયન ડોલરના બજેટની વ્યવસ્થા અને વ્યવહાર એમના હાથમાં હતા.

અમેરિકન કરવેરા અને નાણાકીય ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર પ્રદાન કરવા બદલ નટવર ગાંધીનું ઘણા એવોર્ડ્સથી બહુમાન થયું છે. આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ગુજરાતની પ્રતિષ્ઠા વધારવા માટે ૧૯૯૬માં એમને 'વિશ્વગુર્જરી' એવોર્ડ પણ એનાયત થયો છે.

નટવર ગાંધીનું કામ બજેટનું, પણ એમની અભિરુચિ કવિતાની. એમણે અત્યાર સુધીમાં ત્રણ કાવ્ય સંગ્રહો પબ્લિશ કર્યા છે: અમેરિકા, અમેરિકા (૨૦૦૪), ઇન્ડિયા ઇન્ડિયા (૨૦૦૬), અને પેન્સિલવેનિયા એવન્યૂ (૨૦૧૧). એમની કવિતામાં એક પરદેશ વસતા ભારતીયની જન્મભૂમિ પ્રત્યેની પ્રીતિ પ્રગટ થાય છે. સાથે સાથે અમેરિકન વસવાટ, વિવિધ ધર્મવિચાર, વિધવિધ રાજકીય વિચારધારાઓ અને મૃત્યુની અનિવાર્યતા વિષે લખાયેલા કાવ્યો દ્વારા નટવરભાઈ ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક અનોખું વિષય વસ્તુ લાવે છે.

વાંચો: એક અજાણ્યા ગાંધીની આત્મકથા

Introduction

In 1929, Gujarat Vidyapith published its first edition of સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, the Gujarati comprehensive dictionary. In the preface, Gandhiji wrote, “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી”. This was the beginning of a new epoch for Gujarati.

In the early eighteenth century, people on the Indian subcontinent spoke many more dialects than are spoken today. Most dialects, including Gujarati, did not qualify as “language” because they lacked definitive dictionary and formal grammar. At that time, written materials consisted only of manuscripts. With the introduction of the printing press, publishers of Gujarati books offered books in quantities never imaginable before. This formalized Gujarati as a one of the official languages of India, in a time where many other dialects did not make the technological transition and thus are now endangered or even extinct.

Now, in the 21st century, we are experiencing another such tectonic shift, a move from paper book to digital. We feel that any language that does not make this transition will be in danger of becoming extinct by 2050. However, communities that choose to participate in this digital revolution are at a great advantage, as ubiquitous accessibility becomes common.

Every electronic device – from mobile phones to automobiles — will hold literature in the digital form and it will be accessible to people worldwide.

Mission

“Preserve and spread Gujarati literature through digitization”

In the Western world, a similar successful effort, Project Gutenberg, created over 40,000 free books in digital format and was instrumental in making e-Book reader ubiquitous. Instantly, thousands of books from Shakespeare to Agatha Christie became available to eBook readers at no charge. Over 1,000 million downloads of free ebooks have already occurred. Once Gujarati books are digital, they will be instantly available on eBook readers and readable via Kindle, iPad, Android tablets and smart phones. In the digital form they will be fully searchable with any search engine.

Accomplishments

In a very short time, Ekatra picked up pace and involved numerous volunteers from across the world:

- Registered Ekatra Foundation as US not-for-profit organization

- Designed and test creation of ebook using both soft copy and physical books.
- Became the first entity to offer true digital Gujarati ebooks for free on the web, Kindle, iPad, Android tablets, Android smart phones, iPhone and regular computers.
- Built ebook conversion process. Ekatra created/obtained tools to convert proprietary fonts into Unicode, obtained access to Gujarati OCR, established standard ePUB template and created ePUB formatting guide to achieve efficient repeatable scalable process.
- Designed Ekatra Website and offer first 25 free books. Converted total of 50 books.
- Formed literary committee and selected 86 books for conversion. Received permission to convert 20 books.
- Received permission to offer over 50 books published by Lok-Milap Trust.
- Published 8 issues of bimonthly Gujarati e-digest, સંચયન.
- Established communication with leading Gujarati not-for-profit organizations including Gujarat Vidyapith, Gujarati Sahitya Parishad, Forbes Gujarati Sabha, Lok-Milap Trust and Gujarati branch of Wikipedia (વિકિસ્રોત).

Goals

- Establish Ekatra as the premier online Gujarati literature digital library.
- Offer 200 free ebooks on Ekatra’s website.
- Offer the same on leading bookstores including Amazon, iBookstore, smashword.com and Flipkart.
- Publish 6 issues of સંચયન. Create awareness of the available Gujarati literary resources.
- Expand volunteer organization to support book conversion and proof reading tasks.
- Collaborate and share knowledge about digital books with other non-for-profit so they can also offer free digital books.

Get Involved

While our volunteers are working on all fronts, we are seeking help with the following:

- Sourcing of selected books in physical or PDF form.
- Proofreading of OCR content
- Assistance in creating local Ekatra volunteer community

Contact

Rajesh Mashruwala | mashru@ekatrafoundation.org
Atul Raval | atulraval@ekatrafoundation.org

Ekatra Foundation is a not for profit organization exempt under section 501(c)(3).

It's Federal ID is 46-2153818.

Public Charity Status: 509(a)(1) & 170(b)(1)(A)(vi) • Effective Date of Exemption: April 24, 2013.